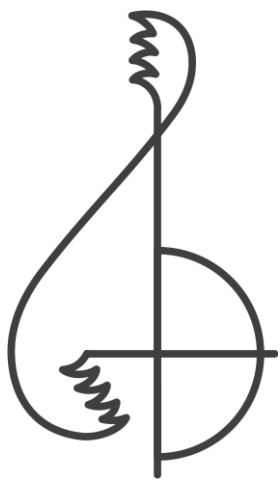

12+

8
2014

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издаётся с мая 1934 года

Главный редактор
Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2014

2014

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТАХ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъАДЗАТЫ Станислав, КъУСРАТЫ Анатоли,
Ходы Камал

Дзæуджыхъæу, 2014

НОМЫРЫ ИС:**АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 90 АЗЫ**

<i>АЙЛАРТЫ Измаил. Мæ цардвæндаг. Уац</i>	6
---	---

<i>Къодоты Альберт. Уарзт – æрдзы уидаг. Амдзæвгæтæ</i>	50
---	----

<i>Цæрукъаты Алыксандр, Цæрукъаты Валодя. Уидæгты хъэрзын. Уацау. Кæрон</i>	59
---	----

<i>Скъодтати Эльбрус. Алдæнбид рæнгъитæ. Амдзæвгитæ</i>	82
---	----

<i>Тохсырты Къоста. Дыууæ æмдзæвгæйы</i>	87
--	----

ГАССИТЫ АФАНАСИ: 170 АЗЫ

<i>Фыццаг ирон философ</i>	89
----------------------------	----

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

<i>Золойты Аркади. Немыцаг поэзийæ</i>	93
--	----

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	101
----------------------------	-----

АХУЫРГÆНÆГÆН АЕХХУЫСÆН

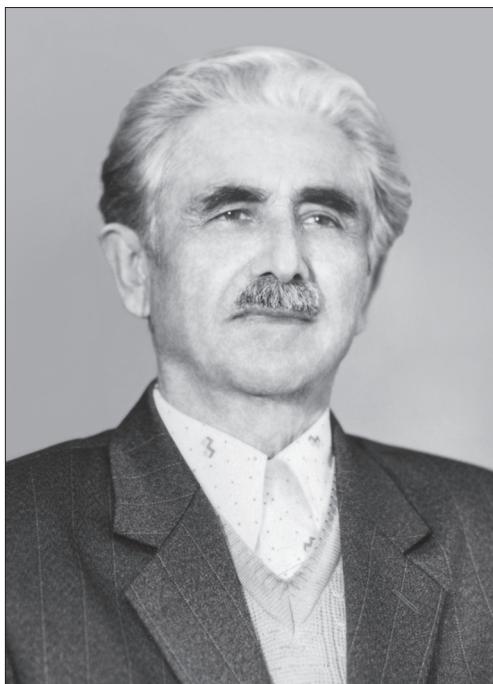
<i>Мзокты Аслæнбег. Дзесты Күйдзæджы сфердлыштад астæуккаг скъолайы</i>	114
---	-----

УИДÆГТÆ

<i>Нæртон афоризмтæ, æмбисæндтæ, нывтæ, хабæрттæ</i>	124
--	-----

АРВИСТОН	133
-----------------	-----

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 90 АЗЫ

МÆ ЦАРДВÆНДАГ

Разныхас

Aдæймаг кары бærzonдæй куы акæсы йæ ивгъуыд бонтæм, уæд цæсттыыл уайын райдайынц мысинаг цаутæ цины æмæ ма-сты равгæй... Адæймаджы цард рай-дайæнæй кæронмæ уыдонæй арæзт у, хæрзтæ æмæ ады фæзминаг æмæ фauинаг цаутæй куыд æрдзон, афтæ æхсæнадон уавæрты дæр бæрæг ныхмæвæрдæй. Цар-ды ныхмæвæрд цаутæ æмдзу куынæ кæниккой, уæд дзы диссагæн дзуринаг дæр ницы уаид, æмбисондæн хæссинаг дæр...

Хивæнд æмæ æгъатырæй цард у иугæн-дзоны хæст-тох... Эмдзуийæ дзы тох кæнын, хæцын нæ зоныс, уæд дæ кæд кæм фæуадзæзни фæсте, уый нæ ракатдзынæ. Уыйадыл бazzад фыдæлтæй зонды цыбыр ныхæстæ æмæ æмбисæндтæ: «Цардæн нæдæр йæ разæй и цæуæн, нæдæр йæ фæстæ», «Цард дæй ïæхæдæг куынæ сура, уæд ын байяфæн нæй», «Адæймаг иу хатт цæры», «Цард æмæ мæлæт кæнынц æмдзу», «Адæймаг йæ райгуырæн бон куыд нæ зоны, йæ амæлæн бон дæр афтæ», «Адæймаг йæ амæлæн бон куы зонид, уæд къаддæр цæрид», «Мæлæтæн – иу сæр, цардæн бирæ сæртæ и», «Адæймаджы цард бонтæ æмæ азтæй нымайгæ нæу», «Адæймаджы цард нымайнаг у цинтæ æмæ мæсттытæй, хæрзтæ æмæ фыдæхтæй», «Адæймаджы цард цыбыры у, æмæ цæргæ

дәр кадимә, мәлгә дәр», «Мард удыгәстән – хәринаң», «Мард әвдисәнән нал фәбәззы», «Удәгасән – хәринаң әмә даринаң», «Мардән – фәлдисинаң әмә хәларгәнинаң», «Удәгас адәймагән иунәгај цәрән нәй», «Марды мәрдтәм әмбәлтә әмә хүнтаң нал фәхъәуынц», «Уәлон дуне – дзәнәт, мәрдтыйбәстә – зындон», «Рын күиста, әмә сауджынән – аргъауәттаг, моллойән – дуагәнәггаг»...

Адәймаджы цардвәндагән ис дивәрсыг бәрәггәнәнтә: иуәрдигәй әрдзон хүызтә, иннәрдигәй – әхсәнадон. Уайадыл хынцинаң вәййынц бынаты әмә рәстәджы фадәттә – ахастытә хорзәй-әвзәрәй, растәй- зылынәй...

Ирон диссәгтә әмә әмбисәндтән башымайән дәр нәй, уыйас бирә сты. Бирәвәрсыгәй сын ис зонадон-наукон ахаст, дины-уырнынады әмбарынад. Рәстәджы-дуджы хүызивәнтәм, бынаты уавәртәм амонынц комкоммә номәй, кәнә фәсномыгәй... Әмбисонд бирәвәрсыгәй әмбис зонд у, чи йә 'мбары, уымән. Әмә дә ныхасыл рагацау бәстон ахъуыды кән, стәй йә зәгъ... Әрхъуыды зонд у, зәгъгә, амытой фыдаелтә, әмә әдымы дзурәгмә дәсны хъусәг күнә уа, уәд фыдхъус – хәдзархал, фыддзәст – фыдәмбәләг. Күыдфәндийә дзургәйә әнәрхъуыды ныхастә қәрәдзийи фәдыл ныххал вәййынц, әмә сә нәдәр нымд вәйиы, нәдәр рымд. Уыцы уагыл бazzад ныхасән: «Нымддожын – уыннаджын, әнәннымд фыдуында», Адәймаг царды хъәрмә ләмбынәг хъусгәйә рәстыл күс дзура, уәд хъуамә рәстыл куса раст фәткыл цәргәйә. Адәймаг рәстәй күнә цәра, уәд дзуры әмә кусы фәлывд әмә сайдәй, мәнгард әмә фыдаехай...

Хәрзгәнәгмә бирә фәзминаң миниуджытә вәййи әхсәнадон уагәй, фыдгәнәгмә та – фауинәгтә, фәлә сә хъәуы зонын тәрхоны тәразыл әвәрдау, әхсәнадон хъомысмә комкоммә амонгәйә. Гъемә ирон хъәуты уымән уыди рәстаяузәны тәрхоны ләгтә, дзуары ләгтә... Уыдон кодтой ирон царды хәрзтә әмә фыдаехтән раст аргъ, уыдон цыдысты растәй, зылынәй сә хъәубәсты бәрны, әүүәнчы, уыдон хордтой рәстаджы ард хәстәг дзуары бын Хуыцауы әвдисәны даргәйә...

Рәстәй цәрәг, рәстыл кусәг әмә дзурәг адәймаг цыфәнды фыдуавәрты дәр нымд фәкәны райгуыраң къона әмә фыдыуәзәгән. Дунейы хәрзтәй йәм зынаргъдәр, әхсызғондәр

фәкәссынц мадәлон әвзаджы мыртә әмә хъәләс, дзыллон дарәсү конд әмә хәринәгты ад, куыстәгти цин әмә фәлләйтты монц... Сәрыстыр вәййы йә фыдәлты фарнәй ироны номимә, ард хәры әмә сомы кәнү мыггаджы фәрнәджындәртәй сыйғыдағ дзуары бын...

Райтуырән уәзәг, фыды къона әмә ныйиарджытә!

Сымах фарнәй равзәрынц бинонтә, хъәубәстә стыр ны-мадәй. Мад әмә фыды тутәй рахәссынц үот әрдзон-гуыр-дзон хәрзтә әмә фыдәхтә... Әксәнадон хъомысәй сын рәстәмбәләг фәвәййынц сә рәэты фәндагыл сә алыварсы адәм. Адәймагән йә ном йә уәлә ис, у адәмы иумәйаг уагыл җәрәгой, әмә йын иунәгәй нәдәр равзәрән уыд, нәдәр җәрән әмә рәзән...

Әмткәй зәххыл цыдәриддәр уынәм зайдәйгөйә җәрәгоймә, уыдон Дунейи стыр фарн радта уәвүнән-цәрүнән къәйттәй, әмә уыцы әрдзон фәтк фехалыны бартә Хуыцаумә дәр нәй, уәлдай дәр та хиңаумә! Цәрүны хәрзтә әмә фыдәхтән ис банкъарән райтуырән зәххыл җәүгәйә, рәзгәйә әмә кусгәйә. Райтуырән зәххыл кад әмә радәй йә царды бонтә чи арвиты, уый вәййы әппәтәй амонддожындәр әмә фәзминагдәр...

НӘ МЫГГАДЖЫ РАВЗӘРД

Айлартә мыггаджы фарнәй равзәрдисты Цәгат Иры Уәлладжыргомы Урсдоны хъәуы. Уым нә рагфыдәл Айларән уыди дыууә әфсымәры Дзуга әмә Дзыгас. Үйдоны нәмттә хәссынц кад әмә радәй Айлартә, Дзугатә әмә Дзыгастә... Уәлладжыргомы Урсдоны хъәуы ма цардысты Әмбалтә әмә Челәхсатә. Уыди сын хиңән мыггәгты фарнәй мәсгүйтә әмә зәппәдзтә, цардысты зәххы әмә фосы куысты әфтиәгтәй... Мыггәгты хистәртә куыд амыдтой, афтәмәй Айлары әфсымәр Дзуга әрдзәй къуылых рахаста, әмә йын уый, радыфос хизгәйә, йә Җәстмәе бадардтой сыйаг мыггәгты минәвәрттә... Уыйадыл фәбыңдәу сты әмә кәрәдзимә гәрзтә райстой Хъәдьыргъәвәны... Уәды тыхәвзарән, уdffәлварән азты фәзындысты хъусәйәхсә хъыримәгтә, әмә, зәгъы, Айлары дыууә фыртәй кәстәр – Пира фәңәф фыңдаг әхстән, әмә хистәр Тоти нал баңауәрста разыбаджытыл, афтәмәй дзы

мәрдтә әрцыд... Гъемә уәды царды уавәрты мардәй марәгыл тынгдәр куытой туджджыны бынаты, әмә Айлары дыууә фырты хъарәггагәй хауәттаг фесты. Туджджын фәндагыл лидзгәйә сын иу мәсүг Цъәйи хъәуы бazzад әрдәгамадәй, иннә – Тибы хъәуы, әртыккаг – Калачы хъәуы, уйбәрц мәстджынәй сәфәдил зылдысты тугисджытә бынәттон нымудзджыты әххүсәй... Фәстагмә ахызтысты Мамысоны әфцәгыл хуссарварсы кәмттәм, әмә дзы разынд диссагән хәссинаг хъәзныг әнәхәрд-әнәевнәлд әрдз куыд зайдәйтәй, афтә ңәрәгойтәй дәр. Сыфтәрдҗын әмә хихджын тархъәдтә дзы арвил әмбәлдысты, хъәддаг ңәрәгойтә дзы дзугтәй хызтысты, цъити дәттә, суадәттә әмә суәрттә – әмбисондән дзурина... Дыууә, әртә боны дзы фәзылдысты, әмә дзы адәймаджы фәд куынә разынд, уәд тархъәди сәрмә наудзар уәлвәзы сәхицән мусонг сарәзтой әмә дзы әхсәв уләфыдысты, бонәй зылдысты фәрсаг кәмттыл... Хәринагән – халсар әмә хъәддаг дыргътә сәрди тәвди, сырд фехсын та нае бауәндысты әнә бәстон бәрәгәй...

Иу мәйдары мусондҗы раз куыд бадтысты уәрәх кәмттәм уәле бынма фәлгәсгәйә, афтә әртә доны астәу уәлвәзы саухъәди әхсәнәй арты рухс ферттывта, әмә куынә фәдиз-әрдиг уыдаиккой?! Доны рахизфәрсты ныңцыдысты дәлдәр әмә дызәрдыйджы бынамтә фехстой, уйядыл рухс нал разынд... Бонәй доны сәрти бахызтысты әмә тәккә айнағбын рындзыл разынд әртәуәладзыгон мәсүг иу бахизәни фәхсдуаримә Уәллаг хатәни хурварс конд уыди хъәдәрмәгәй... Мидәгәй дзы разынд астәуарты сәрмә ауыгъд рәхисыл цәнгәт цуайнаг фыздызгъәлы фыхимә, рахиз къуымы – сывәллоны авдән хуыссәнгәрзимә, галиуфарсәй – кауын тәрхәгыл фәсаләй лыстән, стәй цыдәр хъәдны дзаумәттә.

Хъыримаджы хъәрмә сывәллоны авдәнәй фелвәстәуыди мәләтты тасәй әмә әвәстиатәй тархъәди аныгъуылдысты цавәрдәр бинонтә, уый зын бамбарән нае уыди, фәлә әнәсәрәнтә кәм уыдаиккой?! Адәмтә әнусты дәргъы ралидз-балидзәй кәдәм не 'фтыдысты хохәй быдырмә, цынә зынта бавзәрстор растәй, зылынәй, уәлдайдәр туджджынты быната нымудзджыты әмә дзырдхәсджыты архайдәй. Растәй-зылынәй, хорзәй-әзвәрәй хъалдәуагыл әмбәлди, әмә фыдәхы монцәй ләдзәгән дәр дыууә кәроны ис: хъавәгәй әвзидағ

раздәр фәвәййы ныңғауынмә, әмә сын әвдисәнта фылдаәр хәттыты вәййынц уәле арв, бынәй зәхх... Гъемә дунейы иумәйаг фарны равгәй әнә әвдисәнәй бирә фылғәндтә басусәг вәййынц, фәлә рәстаг уды тәригъәд нае сәфы, ирон хәсая суры ләджы, әмә мәрдты бәсты дәр у фидина...

Хъәдисәры хъәуы иунәг мәсиг кәд чи самадта, уый бәрәг нае, фәлә дзурәг уыди йә саразәджы стыр удыхъәдил әнусон тархъәдү астәу... Күйдәнди ма уыдаиккой әнусты дәргъы адәмты ралидз-балидзы цаутә - әфсәннә, уәддәр әнусты тары аныгъуылдысты әмә сә равзарынән хъәуы рәстүл дзурәг, рәстәй цәрәг әмә иртасәг әмә уәлдай әппәлынта, фуынта, җарды рәстаг хъәрмә комкоммә амонгәйә...

Фәстагмә күйд рабәрәг, афтәмәй Хъәдисәры иунәг мәсиг хаста Батъарайы ном. Ахәм номимә уыди Цәгат Иры ком – Батъарайы ком, хуыдтой йә Сауарыком дәр, ис Тәмискъәй Сындыыхъәуы (Урсдоны) астәу. Быдир Урсдон дәр уырдыгәй цәууы. Батъарайы номыл баззад таурағъ дәр. Цәуәг-хәтәг барәгәй аскъәфта кәсгон әлдары чызджы әмә Къәрәугомы әфңәгыл ахызти Гуырдзыистонмә, гъемә әгуыдзәгтәй нае уыдан, фәлә сәрәнәй ноджы сәрәндәртә разыны, әмә адәмтә-дзылләтә хорзәй-әвзәрәй, растәй-зылынәй әхсәнадон ахастыты-фадәтты сәфгә дәр кодтой кәрәдзи архайдәй, арәзгә дәр, әхсәнадон тәразәй баргәйә...

Тоти әмә Пира Батъарайы мәсүджен куы әрбынәттон сты, уәд йә фарсма нәудзар къуыбырыл разынд рагон уәлмәрд айнәгдурәй конд даргъ цырттытимә. Уыдан цавәр адәмы әвәрд уыдысты, уый не сбәрәг, фәлә сырх хъуына сәвәрдтой әнусты әвдисәнән... Нәудзар къуыбырыл дәргъәлвәстәй күйд-фәстагмә фәзынди ног уәлмәрд, уый фарсма – дзуары тымбыл сис иу бахизәнимә. Уым ныссагътой бәрзы рәхснәг тала, әмә мә рәстагмә (ХХ-әм әнусы әмбисмә) бәрзонд фәңыд уәрәх цәнгитимә.

Хъәдисәры Айлартә сә ног дзуары рахуыдтой Тарандже-лоз. Ахәм номимә ма дзуәрттә уыди Къобы, Тибы әмә Къо-зы хъәуты... Уыданы ныхмә (ирон дзуәртты ныхмә) астәук-каг әнусты чырыстон дин хәлиугәнәг гуырдзиаг миссионертә фәдфәдил арәзтой Мадымайрәмы номыл аргъуантә суанг уынгәт хәхты цъасты тыңцыл хъәуты дәр... Хъәдисәры хъәуы дәр сарәзтой хъәдүн аргъуәндөн сыгъдәг нәзыйы бәзджын

фәйнәгәй, фәлә йә бынәттон адәмәй чидәр басыгъта, уыңас әнәуынон уыдысты сәхи хидвәллойә цәрәг ирәттән сауджынта. Аргъуаны сыгъд хъәдирмәг фәләууыд әрдәгарыдтәй 1935 азмә, стәй йә мах – ахуырдзаутә нә ахуыргәнәджы бардзырдәй скъолайы цәнгәт пецы басыгътам фәzzәджы уазәлтты. Нә хъәубәстә райдайән скъюла сарәстөй 1934 азы.

Хъәубәсты уәды хистәрты аргъуаны сыгъдәтты скъолайы артагән баҳардз кәнын кәм фәндыйдаид уымы сугарәхәй, фәлә әргом сәзурын нә бауәндысты тәккә «кулакты» әмә «адәмьи зәгты – къонтырты» агургәйә-ахсгәйә.

Дзуарбыны бәрзбәлас ныссагъта фыйяуләджы карәнәй Айларты Таймуразы фырт Тотырбек, фәцарди әнусәй дәевгар фылдәр, әмә йә бәлас ставдәй бәрzonд фәңцид уәрәх цәнгтимә, йә быны ма уыди саджил цъуйбәлас әмә хъәләрдзыйы къутәр. Бәрзбәласы бын әвәрдтой дзуары мысайнагән әвзист әхца, цъуйбәласы саджиләгыл та ауыгъдәй ләууыдысты саджы пәләхсар сыйқатә. Хистәртә куыд дзырдтой, афтәмәй уәды заманты сәфтәгдҗын сырдтә хызысты хәхты дзугтәй... Афтәмәй ма 1919 азы Хамзелайыкомы рәбын цъитиий фарсмә Цъәхададжы амардтой фәстаг саг әнәфисс цуанәттә, әмә уыдонимә арт, цыргъ фәрәт дәр нә ауәрстор...
Тоти әмә Пираиы рәстәдҗы, зәгъы, хъәуы алыварсы дәттәе хъуынайы бынәй нә зындысты, афтә әхгәд уыдысты кәмттә алыхуызы тархъәдтәй. Мә рәстәгмә – 1920-әм азтәм хъәуы алыварс хъәд байхсыд, әмә артагән суг дәр ласын райдытой фәрсаг кәмттәй, гъемә уымән уыди бирә әфсәнтә-аххосәгтә куыд әрдзон, афтә әхсәнадон уагәй дәр ног уавәртү.

Фәлтәргай адәмьи мысинағты цы бәрәг историон цаутә базад диссагән дзуринағ, әмбисондән хәссинагәй, уыдонән цардәгас әвдисәнта үйдисты мыггәгты дзыхуагдҗын минәвәрттә, каддҗытә әмә таурағтә дзургәйә, әмбисәндтә әмә зонды цыбыр ныхәстә цәвиттонән хәсгәйә. Кәй зәгъын әй хъәуы, историон цаутән әмткәй царды хъәрыл банимайән нәй, мыхуыры фыст куы 'рцәуынц наукон хатдзәгтимә, уәddәр. Фәлә раст дзуринаһ дәр вәййы әрдзон әмә әхсәнадон бәрәтгәнәнтә, мәнг ныхәстә кәнинән дәр әртә цәвиттоны хынцгәйә: бәрц, бынат әмә рәстәг... Алывәрсыгәй царды цаутә иртасынаң хъәуы әрдзон-гуырдзон рәстад – Хуыщауы рәстад, стәй уымән рәстәй цәрәг хъузәттә әхсәнадон уагыл,

карздар кувәндоны бын рәстады ард чи бахәра, ахәм ләгтә...

Зонадон уагыл цард иртасәджы күисты рәдицәтә ма уа, уымән уәвән нәй, фәлә – бәрцыл, уагыл кәм әнәбары, кәм та – барәй, уавәртә хыңғәйә... Фыссынад күи фәзынди ирон адәммә, уәдәй нырмә бирә чингуытә раңыд мыхуыры, царды рәстаг хъәр әвдисгәйә, фәлә сә фылдәрән уыди әмә ныр дәр ис социалон-барадон әмә кълассон-әхсәнадон ахаст мәнг дины кәнонтыл аивәй, ләгъз әзвазгәй дзургәйә.. Зәгъәм, дины чингуытәй «Библи»-йы рахуытой дунейи «зындондәр» ахуыргәндә чингуыты хуыздәрыл, чингуыты чинигыл, Стыр Хуыцауы Хуыщәутты Хуыцауыл күиц нымадтой мәнгүирн-дҗытә, афтә. Гуырдзиаг дзуттәгтәм астәуккаг әнусты уыди әппәтәй «каджындәр» ахуыргонд Вахушти, афтәмәй кәмттыл зылди гуырдзиаг дины кусдҗытимә әмә ирон адәмни номыл историон бәрәггәнәнты хәлдта, къахта әмә дәлджинағ кодта гуырдзыстоны пайдайән. Гъемә әстфәлдахәг Вахуштийи йәхи әмхуызон фәлитойтә хонынц историон иртасәгыл, царды әңгәм хъәр хуыздәр чи әмбәрста, уыци күрыхон фыдәлты ныхастьыл та не 'ууәндынц... Әз цы федтон әмә цы фехъуыстон мә дәргъвәтиң царды, уыдан уыдысты ирон хәдзары күистәгтүл баст райдайәнәй кәронмә, әмә иу цауы фәдыл хъуыстон цалдәр ләгмә мысинағты хуызы, стәй уыданы бындурыл цыдтән рәстагдәр хатдзәгмә. Әхсәнадон царды цаутыл дзургәйә әмә фысгәйә ис иу хәңгә низ наукон-зонадон кусдҗытәм: әнәхъуаджы хи мыггаджы әппәллын әмә исказыты фауын, мәнг әвдисәнтә даргәйә, мысәттаг цәвиттонтә хәсгәйә... Мәнән, мә мыггаджы цардвәндаг иртасгәйә, сәйрагдәр нысан уыди царды рәстаг хъәр равдисын цыфәнди зынәй дәр, фәзминаг әмә фауинаг миниуджытә бахынцын дзыллон хъомысәй, намысәй...

Фыщаг хатт нә мыггаджы равзәрды әмә рәзты цардвән-даджы цаутәм бәстон байхъуыстон Ҳъәдисәры хъәуы цәрәг хистәртәм. Уыдан әмхуызонәй зыдтой мыггаджы равзәрды цаутә, бәрәг бынатма әмә рәстәгмә амонгәйә... Уәлдәр цы цәвиттонтә әрхастам, уыданы бындурытыл амад әрцидис-ты Урсдоны хъәуы цәрәг Айларты, Дзугаты әмә Дзыгасты мәсгуытә. Айлар, Дзуга әмә Дзыгас уыдысты иу фыды фырттә, әмә сә нәмттыл равзәрд әртә мыггаджы. Урсдоны хъәуы дзәвгар кәй ацаардысты әртә әффымәры байзәддәгтә, уымән

бәрәг әвдисәнтә уыдысты сә иумәйаг галуан әмәз зәппадз... Уырдыгәй апырх ысты алы әфсәннәттәй әртә 'фымәры байзәддәгтә цәгатәй хуссармә. Бәрәг фылдәрәй разындысты Дзугайы әмәз Айлары байзәддәгтә, къаддәрәй та Дзыгасы цот... Бынтон әрәджы дәр ма Урсдоны хъәуы царди әртә мыггаджы номхәссән минәвәрттәй хицән хәдзәрттә, әмәз әмхузыонәй дзырдтой, әртә мыггаджы тугәй хәстәгады тәгтыл әрвадиуәг кәнгәйә. Дзыгасты Темболат царди Кировыхъәуы, стәй Нузалы әмәз бәстон амыдта әртә мыггаджы равзәрды ңаутәм, хъуыды кодта әрвадәлты нәмтә фәлтәргай. Уыцы уавәры туджы хәстәгад кәронмә сыгъдәгәй хастой суанг хәрәфыртты онг...

Ирон дины кәнонтыл фидар хәңгәйә Айлартә, Дзугатә әмәз Дзыгастә иумәйаг фарны хәрзән нымд цалынмә кодтой, үәдмә сә туджы хәстәгдзинад нә сәфти Уәлладжырғомы Урсдоны хъәуы цәргәйә, фәлә алы 'фсәннәттәй, әндәр цәрәнбәстәтә агуыргәйә, куыдәстагмә фәсүйтә сты әртә бәрәг дихәй: иутә ирон диныл хәңзыдысты, иннәтә чырыстоныл, әртыккаг къорд – пысылмоныл әмәз уыцы уавәры әртә дины ахәсты рох кәнүн райдыйтой фылдәлты уәзәг, райгуырән къона алы кәмтты цәргәйә. Ахәм уавәрты мыггаджы ном дәр фыссын байдыртой фәйнә хуызы: Айлартә, Айляртә, Айларатә, Айляратә, Айдартә цәгатәй хуссармә, хохәй быдирмә... Әвзаджы дзырдарәзты хуызтә дзәвгар сты, әмәз рәдыйдәй фыст әр҆цәуынц мыггәгтү хицән дамгъәтә, фәлә сын срастгәннән вәйиы зонадон уагәй. Әксәнадон-социалон-экономикон уагәй та хицән мыртә әмәз дзырдәбәстүтә фәхәссынц кәнгәкады, үәлбарады хъомыс уәлмөнц нысәннәттәу: Батыр-бег, Солтан-бег, Хъазыр-бег. Кәнгә уәзданы уаг зыны мыггәгтүл дәр: Фидар – Фидаратә, Айлар – Айларатә, Тох – Тохтиатә...

Кәнгә уәздәтты ахаст Ирыистоны тынгдәр фәзында цәгаты быдираг хъәуты, фылдәр та Терчыфалей хъәуты чырыстон әмәз пысылмон динты тәвагәй. Айлары фәдонтәй Уәлладжырмә, Цъәймә, Мамысонмә, Хъәдисәрмә, Уәллагкоммә, быдирлы Урсдонмә чи афтыди цәрныны уагыл, уыдан фыссынц сә мыггаг раст - Айлартә, иннәтә сәхи хонынц цыдәр үәлдай уәлмөндәрәй-уәлбикъондәрәй Айларатә, Айляратә, Айдартә...

Күйд әрдзон-гүйрдзон, афтә социалон-әхсәнадон уагәй дәр әемхуызон фәэмниң әмә фаяниң мыггәйтәй нәй әмә нәдәр уыдзәни. Фәлә мыггәгты әхсән дәр уыди стырдәртә әмә гыццылдәртә, каджындәртә әмә әгадәртә, рәстагдәртә әмә фәлывадәртә, күистуарzonдәртә әмә магусадәртә.

Бирә хъәуты әмә кәмтты гыццылдәр мыггәйтәм амыдтой стырдәртә бонджындәрты, тыхджындәрты уагәй. Гәнәхтә, чырынта әмә мәсгүйтән уыди хәстон ахаст, әмә иу ләдҗы номыл арәзт цыди мәсыг, әнәхъән мыггаджы номыл та – нә. Иу хәдзары номыл уыдаид күйрой, әнәхъән сыхы номыл та – нә. Гъемә уымән хастой ирон рәстаг адәм әмбисәндәтә кад әмә радәй. Хуылызд әвзаг сын алырдәмәты тасыд, сыйкандәфәй сын әппәлой ләг кафыди әмә зарыди, йәхи къухәй та фәрәтән хъәд саразын нә зыдта..

Кады әмә рады, әгады әмә әнәрады хъуыддәгтә нә сәфтысты ирон әхсәнады, чи цы тыдта, уый карста, чи күйд рәстәй царди, афтә аудыдта әхсәнадыл. Рәстәгтә Хуыцауы раз тәригъәдәй тарстысты, адәмы раз та – худинагәй, әмә фыды фарн мәрдтәм хәссын нә уагътой, уәләуыл зади фәэмниң гәй цәрәццаг фәлтәртән...

Мыггәгты равзәрды уаәртыл рәстаудәнәй күй дзурәм, уәд јадде бакастәй дәр бәрәг вәййы: иу фыды фырттә, иу мыггаджы минәвәрттә әмхуызон нәдәр конд-уындаид вәййынц, нәдәр удыхъәдәй-мидисәй. Туг әмә мыггаг авд фәлтәрмә әххәссыйсты фыдәлтән, фәлә әрдзон-гүйрдзон хәрзтыл рәстәдҗы әмә әхсәнады уавәртә тынг ахадытой әнусты дәргъы рализд-бализдәй, әмә цәрәнбәсты нәмттәй дәр амыдтой кәрәдзимә иу фыды фырттә, иу мыггаджы минәвәрттә: хохаг әмә быдираг, ирон әмә дыгурон, туаллаг әмә къуыдайраг, чысайнаг. Бәстывәрды нәмттәй кәрәдзимә амонгәйә быдирәгтә цыдәр әнәрвәссонәй кастысты сә хохаг әрвадәлтәм алы заманты. Бәстывәрдмә гәсгә ивы адәмты ныхасы уаг дәр. Суанг иу хъәуы цәрдҗытән дәр хицән сыхты номәй вәййы әндәр хъәләсү уаг. Къуыбыры сыхы цәрдҗытә сабырдәрәй фәдзурынц, доны сыхы уонтә – хъәрдәрәй. Быдирты күистәгты хуызтә әмә фәлләйттән әндәр ахаст вәййы, хохагтән – әндәр.

Дзәвгар хицәндзиңдәтә фенән ис хәринаджы әмә дарәсү

конды дәр... Гъемә рәстаязән куы қәнәм мыггәгты астәу, уәд хәэххон адәм цардысты зындәр уавәрты быдирағтәй, фәлә сәм удыхъәды фәэмниагдәр миниуджытә уыди фылдәр. Быдыры хор фылдәр зади, әмә уый әңгәстәй қастысты быдыры цәрджытә дәр сә хохәг әрвадәлтәм. Уыцы уагыл бazzад фәндирдзәгъдәджы зарәг дәр, «Быдыры хъалтә – нартхоры хъалтә», зәгътә. Сәрыстыры миниуджытә ирон царды хохәй быдырмә фәэмниаг үйдисты қуыстуарzon әмә кәрдзындәттонәй, әүүәнкджын әмә рәстайдәнәй, намысджын әмә әгъдауылхәстәй, сәрбәрzonды миниуджытә та хастой әгады гакк Хуыщауы диныхастан адәмы астәу хохәй быдырмә...

Айлары байзәддаг дәр қуыдфәстагмә фәпүрхытә сты Ирыстоны қәмттыл алы заманты әмә сә рагфыдәлты равзәрын уәзәг байрох, хицәнтәй әңгәйә, алы уавәртәм амонгайә, қәнгә уәзданы кадмә бәлгәйә, уәлбарады әмә дәлбарады қәнонтә әххәст қәнгәйә... Уыцы социалон-әхсәнадон уагәвәрдты фәдыл мә хъуыдитә загътон чиныг «Хуыщауы рәстады», фәлә сәм нае мыггаджы минәвәрттә қәнә барәй нае байхъуыстой, қәнә қуыдфәндыйә акастысты сә цардвәндагмә...

Ирон мыггәгты равзәрды әмә рәзты фәдыл бирә ңаутә бazzад әнусты дәргъы. Фылдәр мыггәгтә хәссынц сә фәрнджындәр фыдәлты нәмттә... Әмткәй тугәй хәстәгады хъомыс уыди мыггаджы бындур гуырдзон-әрдзон уагыл. Фәлә әрдзәй зәнәг қәмән нае рацыд, уыдон та бындары номыл хастой әндәр мыггәгтәй ләппутә, бәрнәгтә, хъонагътә, әмә сә номыл әвзәрди мыггәгтә дәр.

Үәлладжыры Урсдоны ңарал Айларән ие 'фсымәртә уыдисты Дзуга әмә Дзыгас, йә фырттә – Тоти, Пира әмә Гәләу. Әртә әфсымәры нәмттыл равзәрдысты Урсдоны хъәуы артә мыггаджы – Айлартә, Дзугатә әмә Дзыгастә. Уыдон әнусты дәргъы кодтой хәстәг әрвадиуәг туджы-мыггаджы хъомысәй. Уый уыди царды әңгәг хъәр туджы әмә әгъдауы хәстәгдизинадәй. Фәлә алы мыггаджы дәр вәйиы уәдәй мәгуыртә, гуыбынаәй бонджынта, хәрзхаст фосы дзуджы астәу гәбәрәй рынчын далыстә қуыд фәзыны, афтә. Гъемә уыцы иугай уәдәй мәгуыртән сә къухы бафты фыдгәндәтә саразын, царды рәстаг хъәрил уәлдай сыйкъатә ныссадзын... Қуыдфәстагмә иу мыггаджы минәвәрттә, быдыры әмә хохи әңгәйә, фәдихтә сты

хохæгтæ әмæ быдирæгтыл, стæй әхсæнадон-социалон уавæрты сæ мыггæгты нæмтæ фæйнæ хуызы фыссын райдыдтой: Айлартæ, Айляртæ, Айларатæ. Айлары кæстæр фырт Гæлæуы номыл фæзынди ноджы фылдæр мыггæгтæ: Гæлæутæ, Гæлуатæ, Санайтæ, Гæздæнтæ әмæ уæлдай кæнгæ уæздæтты сæрбæрzonдæй. Фæлæ Паддзахы Уæрæсе XIX-әм әнусы райдайæны Фæсхохмæ Арвыкомыл әмæ Үæлладжыргомыл Хæстон-Гуырдзиаг, Хæстон-Ирон фæндæгтæ аразын куы райдыдта, уæд фæзындысты гæрзифтонг фæндаггæстæ уæздæтты әмæ әлдæртты номæй... Санибагомы цæрæг Санатæй фæндаггæсты бынаты рауади кæнгæ уæздæттæ-әлдæрттæ әмæ сын дæлбариүæт кæнын райдыдтой фæсдзæуинты номыл Бруты, Заманхъулы Айлартæ. Гъемæ 1923 азмæ Бруты цæрæг Айлартæ сæхи фыстой цагъарты-фæсдзæуинты бынаты Хъаныңдатыл, Заманхъулы Айлартæ та – Күйдзыгусатыл... Уæд әрфидар советон хицауад Ирыстоны хохæй быдымæ, уæд сæ ныфс баҳастой Теркæн йæ фале цæрæг Айларатæ сæхи Айлары номæй хонын иу уæлдай дамгъæимæ... Уыцы цаутæн бакæсæн ис Дзæуджыхъæуы архивты уæды Сино-ды фыст мыхуыры әвдисæндарты...

Кæнгæ уæздæтты әмæ әрцæуæг-әрæфтæг әлдæртты хæцгæниztæй фæрынчын сты Бадилаты, Тæгиаты, Тылаттаты әмæ Санайты мыггæгтæ... Дзæуджы номыл куыд раззæрди Терчы рахизфарс хъæу, Тылаттаты Беслæнны номыл дæр уыцы хуызы раззæрди Беслæнхъæу паддзахы заман. Әфсæддон постытæ арæста залым хæдхæцæг паддзах Уæлладжыргомыл дæр Мамысоны әфцæджы сæрты суанг Ныгуылæн Гуырдзыстоны сæйраг сахармæ – Кұытаисмæ. Уырдæм әххæссыдысты Уазы Бæгъатырты заманты (фæндзæм әнусæй әртындæсæммæ).

Дзыллæтæ цæргæцæрæнбонты арæзgæ дæр кæрæдзи фæзмгæйæ кодтой, сæфгæ дæр... Фыццат Империалистон хæсты заман Әрыдоны цæрæг Айлартæй иуæн йæ хæстон әнтىстыты тыххæй радтой булкъоны ном, хуыдтой йæ Алыксандр... Гъемæ кæуылты районд уыдаид йæхицæй: уыцы номмæ хаста уæзданы кад әмæ куыннæ бæллыдаид фидæны инæлары цинмæ дæр, стæй йæ цæстистыл уадаиккой стыр зæххы хай дæлбары кусджытимæ! Фæлæ иу гыццыл хъуыддаджы тыххæй дызæрдиг кодта кæмдæр Мамысоны әфцæджы фале цæрæг сæмпæрчъи туаллæгтæ дæр сты Айлартæ әмæ йын уыдонимæ иу мыггаджы фарн хæссæн куыд и?

Гъемә цыбырzonды хиңау ләгтән сә къухтә дардәрмә әххәссыдысты. Әрыдоны Айлартә сә булкъоны кадән скодтой күивд, әрхуыдтой Хъәдгәроны Айларты хистәрты, әмә гаджидау гаджидауы, нуазән нуазәны фәстә күиннә цыдаид арфәғондәй... Йә номыл сидты-гаджидауы, зәгъы, булкъон Алыксандр уәзданәй арфә ракодта күивды адәмән, стәй сабыр хъәләсәй бамбарын кодта, мыггаджы номы иунәг дамгъә күид аивән ис әнционәй, уый... Йә уынаффә Хъәдгәроны Айларты хистәрты зәрдәмә нә фәңди әмә загътой сә хъуыды:

— Паддзахы хиңауд дын булкъоны цин кәй снысан кодтой, уый у нә мыггагән сәрыстыры хос, әмә дын арфә кәнәм, фәлә мыггагыл ном сәвәртой әнусты дәргъы кад әмә радәй цәргәйә фыдаелтә, әмә йә аивын дәр махмә нә кәсы.

— Алыксандр, ды әнәрвәессонәй хохы цъасы цәрәг туалтә кәй хоныс, уыдон Мамысоны әфқәджы хуссарварс хәссынц, уазәгуарзон, кәрдзындәттон хъәуы ном паддзахвәндаджы фарсмә, әмә сәм мах әхсәвиут бирә хәттыты бакодтам, Оны калакмә хор ласгәйә, ды та нә хиңәнтә кәнис, Ирәй Гуырдзыстоны астәу каджынай хъәуы ном чи хәссы фыдәй фыртмә фәрнджынай, уыдонимә...

Гъемә Хъәдгәроны Айларты хистәртә Гаги әмә Мүссәәрдәгбадтәй систадысты күивдәй әмә раңдысты... Фәлә ардауән әвзаг цыргъ кардәй тәссагдәр у, әмә дыууә хъәуы кәстәртәй иутә сразы сты булкъоны амындимә. Уйядыл Хъәдгәроны Айлартәй Гагийы әмә Зауырбеджы фырттәе фыссын райдытой сәхи Айдартәй, стәй Мүссәйы әртә кәстәр фырты дәр.

Афтә кәнинц күидфәндыны сәрбәрzonд нысәннәтә-бәллицтә: кәнгә кады әмә уәлбараады тәвд монцәй хиууэттәй әңгәгәләттә руайы, әңгәгәләттәй – хиуэттә. Гагийы фырттәй Владимир мын Кировы скъолайы уыди хистәр къласты географиый ахуыргәнәг уыци әрыгонәй. Конд әмә уындаи – фәзминаң, бәстон амыдта ахуыры әрмәг, домдта зонындзинәттә, фәлә Айларты ахуырдзаутәм хиуоны әңстәй нә кости, афтәмәй әвзәр нә ахуыр кодтам... Владимиры финнты хәстмә акоитой устуры кары, әмә нал әрыздәхт, әмә уәдәй нырмә йә хуыз әңстыйыл уайы иугъәдоны әфснайдәй... Йә хистәр әфсымәр Хъамболат дзәвгар азты күиста Дзәуджыхъәуы чиныгуадзән типографийы әмә йәхи нымадта Хъәдгәроны цәрәг Айлартәй,

фысгә та кодта Айдартыл. Арәх әмбәлдистәм мә ахуыры азты, фәлә йә мыггаг цы уагәй ивд әрцыди, уый никуы загъта, афтәмәй кости хәллары җәстәй мыгтагмә. Уыдис ын дыууә фырты, әмә сә фыды марды фәстә ауәй кодтой сахары сә хәдзар алышысты Налцыкмә...

Әрыдоны әмә Хъәдгәроны Айлартә сә мыггаг цы ‘фсонәй аивтой, уый мын радзырдтой Хъәдгәроны Айлартәй Муссәйи хистәр фырт Әхсар әмә Әрыдоны Айлартәй Георы фырт Гыло... Гыло мәнәй уыд дыууә азы кәстәр, Әхсар – цыппар азы, әмә мәстү кодтой сә кәңгә уәздан булкъонмә, уый 1921 азы зымәджы карзы урсгвардионтән әххүйс кәңгәйә, фәмард Әрыдоны Астымы сырхыты күххәй...

Гыло әмә Әхсар бәргә архайдтой сә мыггаг раст фыссыныл, фәлә сын нал бантысти: фәдфәдил амардысты... Уийадыл мыггаг фәци дыууә дихы кәңгә кады, уәлбарады монцәй, әмә Әрыдоны Айлартә әмхуыizonәй сәхи фыссын райдыдтой Айдартыл, стәй Лескены Айдартимә скодтой мыггаджы куывд дәр... Афтәмәй ирон адәммә ахәм мыггаг никуы уыди. Лескены Айдартә равзәрдисты хъуымыхъяг әрхуыгуырдтәй бынтон әрәджы – XIX-әм әнусы райдайәнты. Мыздыл кусгәйә базыдтой дыгуронау дзурын, ракуырдтой чызджытә әмә уым җәргәйә бazzадысты.

ТУДЖЫ ӘМӘ ӘГЬДАУЫ ХӘСТАГАДЫ ТӘГТАЕ

Рәстәй җәрәг адәймагыл йәхи чи нымайы, уымән әмбәлы зонын куыд әрдзон, афтә әхсәнадон уагыл дәр йә равзәрдү тәгтә-үидәгтә мады әмә фыдырыдигәй... Мә фыд Дзаххott (йә аргууды ном Харитон) райгуырд Хъәдисәры 1887 азы әмә амард 1945 азы 27 апрелы, фәндагыл Җаугәйә, Мызуры... Мә фыдымад Чабә уыди Нузалы җәрәг Хаситы чызг әмә райгуырд Гайонәй, Гайон та –Дзаболонаәй, әмә уыйадыл мә фыд хәстәгиуәт кодта хәрәфырты бынаты әртә мыгтагән – Хаситән, Гайтән, Дзаболтән... Мә фыдыфыд Бетъре уыди Кучиты хәрәфырт, цардысты Тибы... Мә фыдыфыд Бетърейи әмә фыдымад Чабәйи нал әрәййәфтон, амардысты әмбис кары фыдцәрдитәй. Баззади сын әртә фырты әмә фондз чызджы: куыд хистәрәй – Дзаххott, Үәлгъя, Цуца, Секыр, Беслән, Ирине, Сикка, Серге...

Мә мад Мелыкъо уыди Челдыты Темырхъойы чызг. Хәдзар-вәндагәй сә хүйдтой Гуыритә. Гуырийән уыди 18 фырты – Хъәчмәэсты хәрәфырттә, Хъәчмәэстә цардысты Къуыдаргомы әмә әрвадиуәг кодтой Зәрәмәджы Хъайтмазтимә. Челдытә цардысты Мамысоны Әзгүйли хъәуы әмә әрвадиуәг кодтой Уәлладжыры Нәзыдкыны хъәуы цәрәг мыггәйтимә.

Мә фыдығыд Бетърейән уыци цыппар әфсымәры әмә әртә хойы: Туанет, Никъо, Елхъан, Ибахъ, Манидза, Лезин, Натъа. Сә фыд – Мәхәмәт, сә мад – Тоцца Кучиты чызг. Туанетән уыди иу ләппу – Тәтәри. Никъойән уыди цыппар фырты әмә иу чызг: Додти, Уәллам, Джиуәрджи, Лекса, Нинә, сә мад – гуырдзиаг чызг Текъле. Елхъанән уыди иунәг чызг – Вера, Туаты хәрәфырт. Ибахъән уыди цыппар фырты әмә фондз чызджы: Уасил, Аркади, Федир, Сережә, Соня, Кырыстиня, Агафи, Анна, Маня, сә мад – Тедеты Хадзыхъыз...

Уәләмә нымайгәйә мә фыд – Дзаххott, уый фыд – Бетъре, Бетъреи фыд – Мәхәмәт, Мәхәмәтты фыд – Заза, Зазайы фыд – Тоти, Тотийы фыд – Айлар уыдысты мәнән разагъды хистәртә туджы, мыггаджы хәстәгадәй, әмә, кәд фәлтәргай күйдфәстәмә хицән хәдзәртты цардысты алы бинонты уагыл, уәddәр хуымты әмә туджы хәстәгады араңтә кайын нымадтой Хуыңауы раз стырдәр тәригъәдил, дзыллаңты раз стырдәр худинаң әмә мардәрцыдил...

Үәле бынмә нымайгәйә Айлары дыккаг фыртән – Пирајән фәлтәргай йә байзәддәгтә уыдысты Парса, Таймураз, Биазыр, Басиат, Тотырбег, Текко, Собыкъа, Бимболат, Дзамболат, Сардион, Никъала, Агор, Силиван әмә Беса... Гъемә, раст зәгъәйә, уыци фыдығырттәй рәстагәй цәрдҗытә әмә рәстым кусдҗытә уыди фылда...

Мә мадымад Ченде уыди Нары хъәуы цәрәг Хетәггаты Солыйы чызг. Хетәггатә дәр сәхи нымадтой кәсгон уәзәттү байзәддәгтүл әмә фәдиҳтә сты хицән фыдығырттыл: Мамиатыл, Дзидахантыл, Гуыбатыл, Балатыл, Асатыл, Дзанайтыл... Уыдон уәздан мыггәгты номәй хуыматтәг кусәг адәмән нәдәр чызг ләвәрдтой, нәдәр сә чызг куырдтой... Гъемә мә мадымад Чендеңей мә мадығыд Темырхъо рамбылдта къамәй хъазгәйә...

Мә мадығыд Челдыты Темырхъойән уыди дыууә усы. Фыц-цагәй йын райгуырд иу ләппу, афтәмәй ус амард. Дыккаг

бинойнаг аэрхәссынән дәр хъуыди ирәд бафидын, әмәе уйй фәдыл афтыди Амырыкмә. Уым сыгъзәрин къахән нылгәндәты Асаты Солыйы дыууә фыртимә байу... Кәдәм не ‘фтыдысты ирон ләгтә фәллойы, әх҆чайы фәдыл!.. Дзәвгар рәстәг акуыстой, бафтыд сә къухы сыгъзәрин, әмәе фәстәмә цәуынвәнд күү скодтой, уәд фыбылызын къамәй хъазыныл фесты. Асаты дыууә әфсымәры фембылды кодтой сә күисты мызд... Фәндаггаджы фаг әх҆ца дәр сәм, зәгъы, нал баззад, әмәе күиннә фәтихстайлой? Уыцы уавәры сә, зәгъы, Темырхъо бафарста, цы ма уәм ис хәдзары хъазты әрәвәрын аккагәй, әмәе фосәй, дзаумайә цыдәртә фәннымадтой, стәй фәстагмә сә иунәг хойы кой дәр скодтой фыртыхстәй... Гъемә сын уәд Темырхъо загъта:

— Уә хәдзары исбонәй райгонд ут, фәлә фәстаг хъазты күү рамбулат, уәд уын – фәндаггаджы фаг әх҆ца, күү фәхәрды уат, уәд уын фәндаггагимә ирәди аргъ дәр, әмәе уә хойы чынды цәуынмә барәвдз кәнүт Мамысонгоммә...

Уйядыл Асаты Солыйы уәздан фырттән сә иунәг хо дәр фембылды әмәе баци Мамысойнаг чынды... Гъемә Чендзе уыди әрдзәй къуылых, фәлә чынды бынаты разынд сылгоймаджы фәзминагдәр удыхъәди миниуджытәй әххәст, дыууәрдигәй дәр дзы мылгәйтә уыдисты райгонд иугъәдоны уазәгуарzonәй, кәрдзындәттонәй.

Темырхъойән фыццаг усәй иу ләппу уыди, дыккаг усәй цыппар ләппуйы әмәе иу чызг. Күйдхистәрәй сә күү нымайон, уәд – Симоны фыццаг усы ләппу, Мелыкъо, Никъала, Лади, Гасбар, Папа дыккаг усы цот. Уыдонәй әз нал әрәййәфтон Симонайы, Никъалайы, Ладийы, Гасбары. Мә мад күүд дзырдта йә мысинаңты, афтәмәй Темырхъо әмбис кары амард. Симонайән Къадзианәй райгуырди иу ләппу әмәе әртә чызджы. Никъалайән Айларонәй райгуырд иу ләппу, афтәмәй паддзахы службәйи фәмард 1916-әм азы. Лади паддзахы службәйи фәци, стәй 1918 азы мидхәстү фәмард Сыбыры уурс афицерты къухәй. Гасбар уурс афицертимә афтыди фәсарәнмә әмәе нал разынди йә цардвәндәг...

Темырхъойы фәстә Гуыриты бирә бинонтән уынаффә кодта Асиан-Чендзе... Уйй удәгасәй (амарди 1935 азы) әз мә мадыр-вадәлтәм уыдтән әртә хатты, әмәе-иу мыл диссаджы узәлд кодта... Йә бирә мәстытәй цәстү рухс фәтар, фәлә хәрзудыбәстү

хъомысәй фарны хәрзтыл фидар хәецыд әмәе уыйбәрц бинонты үүдүн нә бауагъта. Әртә чындызى йын әртә фәлтәры си-дәртимә үүдисты ләггадхъом күйд хәдзары, афтә әддәйи күистағты дәр. Әмхузыонәй хъуыстай йәе ныхасмә, әнәзивәгәй архайдтой зәххы әмәе фосы күистытыл. Хидвәл-лойә хъәубәсты бонджындәртүл нымад үүдисты. Фәст-уәрцәй архайдтой әмәе бонзонгәйә, әфсташы къустыл никуы зылдисты... Алы хъәуы дәр вәййи магусайә мәгүыртә, әмәе уыданән дәр бахъуыды бонты күйд ләвәрдтой сәе исбонәй, уый әз дәр федтон Җалдәр хатты, афтәмәй сәм хәләджы, фыдахы Җастай кастьсты мыггаджы удәймәгүыртә, радисты сәе бирә зиантыл әмәе мәстистыл...

Хохәй быдымра кәддәрилдәр күсәг адәмтү царды уидәгтә бындуронәй әңцадысты райгуырән зәххыл, әмәе фыдызызәх-хыл күсүнмә чи цас арәхсти, уыйбәрц ифтонгәр әйиәфтой исбонәй күйд әрдзон, афтә әхсәнадон уагыл дәр...

Тәразыл әвәрдау, әмткәй адәмтү цардыхъәрән вәййи растәй-зылынай, хорзәй-әвзәрәй әртә бәрәг нысаны – быннаты равг, рәстдже ахаст әмәе бәрц-хыгъд. Уыцы әртә нысаны хынцинаг вәййиңц адәмтү цардвәндаг иртасдҗытән зонадон-наукон хъомысәй, әнә уәлдай фауынтәй әмәе әппәләнтиәй.

Фыдырыгәй әмәе мадырыгәй хәстәдҗытәй, зонгәтәй кәй нә әрәйиәфтон, уыданән сәе сурәттә, удыхъәды миниуджытә зыдтон, уәлгәстү раст мысинаңтәм ләмбынәг хъусгәйә. Уыцы уагыл арәхдәр фарстон мады, стәй царды рәстагдәр хъәр хуыздәр чи әмбәрста, уыдоны цыфәндү уавәртү дәр...

Әппәтәй фәзминаг әмәе фауынаг адәймәгтә нәй, фәлә дыууә хуызы миниуджытән дәр хынцинаг сты царды фадәттә быннат, рәстәг әмәе бәрц хатгәйә. Фыды мыггаджырыгәй бәрәг мысинаңдәр әмәе фәзминагдәр уүдисты нә рагфыдәлтә Тоти әмәе Пира, уыдоны фәстә Мәхәмәт әмәе Тотыргебег, Текко әмәе Җамболат, Никъо әмәе Беслән, Аслан әмәе Амыран. Мадырвадәлты 'рдыгәй та – Темирхъо әмәе Разам, Томай әмәе Лади...

Әмткәй мыггәгты цардыуаг әмхузыон у күйд әрдзон, афтә социалон-әхсәнадон хъомысәй дәр: фәлтәртәй кәрәдзийи ивынц хорзәй-әвзәрәй әмәе фәстаг фәлтәртә раззәгты мы-сынц. Уыцы уагыл бazzад ныхасән, фыды фарн мәрдтәм нә цауы, зәгъгә, әмәе уый мидәг вәййи фәлтәртү бастдинад дәр...

Фыды әмә мадырдыгәй хәстәгән кәй әрәййәфтон, уыдонасты астәу мын фәзминагдәр уыдышты Гуыриты Папа әмә Уалент, Айларты Теккойы фырт Никъала әмә Никъойы фырт Джиуәрджи, Сардионы фырт Силиван әмә Баграт...

Гуыриты бинонты әхсән бәрәг фәрнджындәрәй зынди хистәр чындызы бынаты Къадзиан, чызджы бынаты та Кысе... Къадзианәй, мә мадәй әмә Кысейә чи удыхъәддҗындәр, фәлмәңзәрдәдәр әмә адәмуарзондәр уыди иугәндзоны кәрдзындәттонәй, уый зын зәгъән у...

Хъәдисәры Айлартәм әндәр мыггәгтәй бирәх хорз чызджытәе әрцыди чындызы, әмә куыд хистәрәй уыдышты Текъле Никъойы фыщаг бинойнаг, гуырдзиаг чызг... Хъәубәстү кәстәртә йә буцдәрән хуыдтой Стыр Деда – ома Стыр Мад. Кәстәр чындытытәй уәлдай әгъдауджындәрәй сәхи равдыстый Катерна әмә Вера – Дарчиты чызджытә, Варычкә Хъайтмазты чызг, Багъуыл Кәмәдзаты чызг.

Хистәр мадәлтәй уыди иугъәдоны әгъдауджынәй цәстүарzonдәртә, әмә дәснүйә арәхстысты урсаджы, фәсмы, хәринаджы, нуазинаджы күистытәм, кодтой алыхуызон хостәрынчынтән кәрдәдҗытәй, зылдысты әвгъәдү кәстәртәм. Нәхъуыды кәнын ахәм цау нә гыццил хъәубәстү, әмә фәкәсәдҗы фылдай искәмән аргә-арын йә сывәллон амарди. Сывәлләттә уәды азты мардысты фылдәр дзуарәй-фадынәгәй, хистәртә та – тарниztäй...

Хәстәгәй-әңәзәлонәй, зонгәйә-әнәзөнгәйә адәймагән йә ном ис йә уәлә – у адәмы уагыл цәрәгой фәзминаг әмә фаянаг миниуджытимә. Гъемә әрдзон уагыл әнәмәлгә дуне куыд нәй, әнәрәдый адәймаг дәр афтә нәй. Мард нал фәрәдий, удағасән та әнә рәдигәйә цәрән нәй. Фылдәр чи фәкүсы әмә фәцархайы цәрәны мадзәлттыл, уый әруадзы фылдәр рәдидтә. Гъемә рәдидтә дәр вәййынц алыхуысты: иу рәдийи әнәбарәй, иннә барәй, әмә дыууә хуызән дәр тәраз вәййи рәстәг. Рәстәг у әвдисән арвәй зәххы астәу рәстүтә әмә зылынтаң, хәрзтә әмә фыдәхтән. Рәстәй цәрдҗытә кәддәриddәр Хуыцауы раз тарстысты тәригъәдәй, адәмы раз худинагәй. Уыди әмә уыдзәни, Хуыцауы раз тәригъәдәй чи нә тарсти, адәмы раз – худинагәй, ахәм адәймәгтә. Уыдон хәләг әмә фыдәхы монцәй фәцәрынц иугъәдоны хиуарзонәй...

Туджы әмәе әгъдауы хәстәгады тәгтыл дзургәйә, хъуыдыйаг сты дыууә сәйрагдәр нысаны-сәрәвәрәнүү: иу зона-дон-наукон уагәй кәсын алыварсы дунемә әмәе царды фәлтәрдзинадәй раст хатдзәгтә кәнын, иннае дины-уырнынады кәнонтәм аервонгәй амонын әмәе мәңг хатдзәгтәй хи хъахъхъәнүү, амал уәвгәйә... Цыфәндү заманты дәр рәстәй цәрәг адәмтән уыдис уәлон әмәе мәрдтибәсты хәрзтә әмәе фыдәхтә. Бирәты уырнында әмәе ныр дәр уырны, мәрдтибәстә дыууә дихы кәй кәны, уый: рәстәгтән – дзәнәт, фыдгәнджытән – зындон...

Әмхуызон хъуыды кәнән дәр нәй, әмхуызон кусән әмәе цәрән дәр суанг иу мадәй райгуыргә әффымартән, хотән... Цин әмәе мастиән, уарзт әмәе фыдәхән ис алы 'фсәнттә әмәе аххосағтә... Фыдәлтәй нын цы баззади ныхасән-амындән, дәңцәгән әмәе сенгондән, уыдан зонын куыннә хъәуы цард иртасағән, фәлә бирәвәрсыгәй амыдтой комкоммә бынаты, рәстәджы әүүәлтә, бәрц әмәе хыгъд хынцгәйә... Иу иннәйи арфәйә дәр нәе райгуыры, әлгъыстәй дәр нәе амәлы, зәгъгә, бәргә амыдтой нәе куырыхон фыдәлтә, фәлә цыма рәдидысты: цины хәрзтәй зәрдә ради, масти фыдәхтә уыдисты зәрдәхалән, әмәе арфәйаджы хъуыдәгтә әхсәни цардыл кодтой хәрзаудән, әлгъысты фыдәхтә – фыдаудән...

Ныхмәвәрдәй әхсәнадон царды алкәддәр вәййи цинтә әмәе мәститә, хәрзтә әмәе фыдәхтә, әмәе уыцы иумәйаг уагзыны ирон әмбисәндтү:

Дзурынәй хъусынмә дәснүдәр хъәуы.

Әргом ныхасы къәм нәй, әргом ныхас ләвар у.

Фыдхъус – хәдзархал, фыдцәст – фыдәмбәләг.

Хорзәхты хуыздәр – рәстәй цәрын.

Хорзәй, әвзәрәй чи цы аразы, уый фыщцаг – йәхицән.

Хуыльдз әвзаг алырдәм тасы.

Зынг зәгъынәй ком (дзых) нәе судзы.

Дә ныхасыл ахъуыды кән, стәй йә зәгъ.

Куырд куырдыл ахуыр кәны.

Сәгъәй сәнүикк гуыры, фысәй – уәрликк.

Сау хохәй уурс дур нәе хауы.

Туг хәссы, мыгтаг зоны.

Туджыхъәд авд фәлтәрмә әххәссы.

Сывәллон йә мады ад кәны.

*Мад – ныйгарәг, фыд – схәссәг.
Фыды фарн мәрдтәм нә цәуы.
Фыды фарн мәрдтәм нә хастәуы...*

Кәрон нәй ирон әмбисәндтән, цардыуаджы үңбыр ныхәстән. Ныхмәвәрдәй сын уыди әрдзон ахаст, әхсәнадон хъомыс куыд хуызәй, афтә мидисәй дәр... Хәдзарән – фәтк, хъәуән – әғъдау, зәгъгә, кәд амытой нә куыстдзагъд фыдәлтә, уәддәр иумәйаг дзыллон фарнәй әвәрд уыдысты бәрәг әхсәнадон фәлгәтты. Туг әмә сын мыггаджыхъәд әххәссыд авд фәлтәрмә, фәлә үңдысты рәзты фәндагыл рәстәджы хуызивәнты ахасты.

Конд әмә уындаәй фаззәттә дәр вәййынц халдихәй әмхуызон, удыхъәдәй та – хицәнтә...

Кармә амонгәйә алы адәймаг дәр вәййы әхсәнады минәвар бәрәг бартә әмә хәстимә. Адәймаг әхсәнадон уавәрты йә бартәй цас раст пайда кәна, йә хәстә куыд бәрнөнәй әххәст цәуой, уымә гәсгә йын аргъ вәййы әхсәнады бинонты, хъәубәсты әмә комбәсты хъусдардәй, архайдәй.

Растәй-зылынәй, хорзәй-әвзәрәй адәймаг у адәмы минәвар, әмә, цыфәнды әвзагыл дзурәд, кәцыфәнды диныл-уырнынадыл хәцәд, уәддәр йә Хуыцауы раз хъуамә тәригъәдәй тәрса, йә дзылләйы раз – худинаңәй.

Рәстәй цәрәг, рәстыл кусәг әмә рәстыл дзурәг адәмән-дзылләйән сә сәйрагдәр бәллиц хъуамә уа кәрәдзи нымайын әмә әүүәнчы цәуын цыфәнды фыдуавәрты дәр.

РАЙГУЫРӘНЫ ӘРДЗЫ ХӘРЗТАЕ

Әмткәй райсгәйә хъуамә адәймагән әппәт бәстәтәй уарzonдәр әмә зынарғыдәр уаиккой стыр нымадәй райгуырән уәзәг, фыдыкъона әмә фыдызәхх, цыфәнды әрдзон әмә әхсәнадон уавәрты цәргәйә дәр... Зайәгойә цәрәгоймә, куыстағты хуызтәй бәркәдты адәймаг хъомысдҗын свәййы әппәт фарны хәрзтәй дәр бинонты астәу, стәй хъәубәсты әхсән.

Ирыстоны әппәт кәмттә дәр рагзаманты әрдзон-гуырдзон хәрзтәй-бәркәдтәй уыдаиккой дзәвгар әнәхәрдәр,

әнәвнәлдәр әмә хъәздыгәр куыд зايәгойтәй, афтә цәрәгойтәй дәр... Әнусты дәргы хәхбәсты адәм куыд фылдәр кодтой, афтә хъәдтә ихсыдысты цыргъаг кусәнгәрзтә әмә зынгәй-артәй, уыдонимә сыйстысты суадәттә, куынәг-дәрмә цыдысты әппәт уәвыны, цәрыны хәрзтә зайәгойә цәрәгоймә...

Әссәдзәм әнусы фыццаг әмбисмә Туалгомы хъәутәй бирәтәм артагән суг нал фаг кодта әмә әндәрстөй сәнар-дыхәй... Мамысоны хъәутә куыд рәбинагдәрәй хъәдымәг әмә суг ласын райдытой дыууә әфцәгыл хъәдымәсәры хих-джын тархъәдәй. Афтәмәй уыцы хъәуты хистәртә комкоммә амыдтой раздәры хъәддҗын бынәттәм: хъәдуадзәнтәй, хъәдласәнтәй, нәзыдҗынта, хәрисдҗынта, бәрзджынта, фугәдҗынта...

Алы комән дәр ис цәгат әмә хүссарвәрстә, әмә иу зәххыл, иухуызон мәр әмә сыйжытыл зайләгойтә кәрдәдҗы халәй бәрзы таламә, гагадыргъәй хәдзарон халсартәм кодтой әндәр ад, уыди сын фәйнә хуызтә куыд асәй, афтә адәй дәр... Хорты әппәт хуызты дәр кодтой хүссәртты әмә сә хуыдтой хъүгәмтты хуымтә, уым сын задысты әлутоны хортә әртә хуызәнәй: сырх мәнәу, хъәбәрхор, хылепа (цъой) әмә сыйчы...

Мамысонимә иу туалтә уыдистәм, не 'хсан иунәг әфцәг уыди дихтә кәнинән, фәлә дзырдтам иу әвзагәй, кодтам иухуызон цардыуаг Хуыцауы дины-уырнынады кәнонтә әххәст кәнгәйә. Иухуызон фәткыл хәңзыдыстәм туджы әмә хәстәгады тәгтә хынцгәйә, нымайгәйә. Махән нә ныхасыуагыл бәрәгәй зынди уәлладжырон здәхт әмә хъомыс куыд мидисәй, афтә хуызәй дәр, уымән әмә туг, мыггаг авд фәлтәрмә әххәссынц куыд фарны фәзминаг, афтә фауинаг миниуджытәй дәр...

Фишпинаяг: Фарн, зәгъгә, арәх әмбәлын райдытта ирон ныхасы, фәлә йын йә бындурон мидис сүйтә кәнинц, канд хуымәтәг адәм нә, фәлә, сәхи стыр ахуыргәндтыл чи нымайы, уыдан дәр. Мәнә дзырдтә: мың, царв, сояг әмә урсаг куыд сты, афтә – иугәндзоны хорз, бәллиццаг, табуйаг Хуыцау дәр нә уыди ирон рәстаг адәмән, әмә уымән дзырдтой амынды хуызән әдзух: «Әмбисонд Хуыцау у, фәлә уый дәр рәдийы, әрмәст зонгә-зонын бәрцыл, әгъдауыл, рәстәг әмә бынат хынцгәйә, уавәртән аргъ кәнгәйә». Иу әмә дыууә

хатты нә фехъуыстон әмбаргәдәр хистәртәй: «Иуы хорзәй хорз нәй, иуы әвзәрәй – әвзәр», «Ләдзәгау алцәмән дәр ис дыуә кәроны, әмә сты хынцинаг». «Фарнаң дәр ис дыуә фарсы сыйзәрин майданау, әмә сты нымайнаң хүссар әмә цәгатау, қәннод иугъедоны дардәй әгад қәнынц, ныры дуджы дзырд «дзинад» куыд фегад, афтә. Мың зәгъынәй комдых адджындәр нә кәны, зынг зәгъынәй – судзгә, фәлә сын бәрп зонын хъәуы афон әмә бынатән нымд қәнгәйә, әмә нымды әгәрон хәрзтыл дзурәг у ирон фарн. Ирон әгъдауыл хәңгәт дзылла йә номәй куыд сәрыстыр у, афтә әхсәнадон уагәй, хъомысәй дәр.

* * *

Туалгомы фәрссаг қәмтты арәхәй задысты хәрыны кәрдәджытәй-халсартәй сәнк әмә хуырзәнг, хъәндәл әмә мәдзәрәу, пысыра әмә дзындаләг, такъуындела әмә цәхгәр, хъоло әмә хуырхәг, дзыдҗына әмә гәнгәлы, әхсәвәрәг әмә хъысхысаг, хұымы әмә уығардән гәнгәлітә әртыгай хуызтәй – сырх, цъәх әмә урс дииндҗытимә, кәрөг әмә мәнтәг, сындызгәрдджытә әртә хуызы, хуычтыйысәр әмә скъуда, хъәддаг хъәдьинд әмә нуры, цъамаләт әмә маламар, хада әмә тәрхъусгәрдәг, дзәхәраджыны кәрдәджытә банимайән дәр нә уыди. Туалгомы нә задысты нымадәй әртә хәрыны кәрдәджы – диси, дзәләу әмә цъоза. Махмә та задысты арәхәй, әмә нә масысойнәгтә хуыдтой «цъозахортә», афтәмәй цъозайә хәрынәй не 'фәсестысты Хъәдисәрмә әрәфтәйә...

Туалгомы фәрссаг қәмттәй диси, дзәләу әмә цъоза задысты Захъагомы... Гагадыргұтәй Туалты задысты тырты әмә әхсәлы, цъуй әмә къәбырттәг, саунәмый әмә рагъисис, мәңкүуы әмә сыхырәг, арыскъәф әмә мәнәргұы, хъәләрдзы әмә азныгъ, дзедәрәг әмә әрсмыд, мыртгә әмә кәркмисынdziәг, әхсәр әмә тәрсыпп, стәй садзгәдиргұтәй – фәткүуийы, кәрдойы, чылауиий, әхсүнцүйи бәләстә Цымийы, Нары, Зыруджы әмә Тылийы арәзт аргъуанты рәзтү хъугәмтү. Хүссарварсы хұымты нымадтой хәххон адәм, әлутон хорты мыггәйтә хуыздәр кәм задысты, ахәмты.

Хъәдисәры зәххыл уәлдай тылләгджындәрәй цәттәе код-той сырх мәнәуы, хъәбәрхоры, хылепайы, цъойы, сысчыйы

әмәе тымбылхъәдүры әртыгай хуызтә. Задысты дзы уәлдай арәхдәрәй әмәе хәрзаддәрәй халсартә әмәе гагадыргұтә. Нә нәм задысты гагадыргұтәй әхсәлы, мыртгә, тырты әмәе кәркмисынdziәт (цъагъана), рагъисис, мугә әмәе цым.

Бәстывәрды қәм цы халсартә әмәе гагадыргұтә фылдәр задысты, ахәм нәмттәй сәм амыдтой: мәңкүуыджын, мәнәргүйджен, саунәмыйджен, хъәләрдзыиджен, әрыскъәфджен, къабузәгджен, хададжын, дисиджен, цъозаджын, скъудаджын, хыцъыиджен, хъәндәлджен.

Кәмтты әмәе дәтты нәмттә хастой әрдзон әмәе әхсәнадон ахаст күистәгтәм амонгәйә: Сугтыком, Сугтыкомы дон, Хамзелайком, Хамзелайыкомы дон, Хамзелай хох, Цъанцъахий хох, Цъанцъахий дон, Гыщылком, Суарыком, Дзәгъәлком, Іескъәтты дон, Скъәттыком, Уәлбылыком, Тәгәртыком, Бәхвәндаджы цәгат, Назджын, Тәгәрджен, Бәрзджын, Фугәджен.

Бәрәг нәмттәй амыдтой хуымтәм әмәе уыгәрдәнтәм: фәзы әмәе мусбыны, хуссары әмәе тәгәрджен, скъәтты әмәе челдионты хуымтә, Сауусиджен, Сугтыкомы, Хамзелай, Суангкъуылдымы уыгәрдәнтә.

Сәрдигон фосы дараентә хастой сәрмагонд нәмттә: Уәлбылыкомы, Гъесчей, Хуырыхәдзары, Уәрәхкомы, Хъыргыты әмәе Байты дараентә, Тамбий әмәе Ныккой дараентә, Муртуйы хостәрст, Къулхуымтә, Цъәх адаг, Донмәвәндаг, Хәрдисәр, Комыдуар, Мәст, Іернәджен, Сatalатә, Хуыссагдон, Ехрейы уәлвәз, Гәбайы дур, Разынәнтә, Бызиты Гакъон, Дондәттән, Уацциллайы къуыбыр, Куырәйтты сәр, Цъыфдзәститә, Кәфойа, Къутиакъәдзәх, Іесинбадән, Уәрдәны къәдзәх, Уәллагбәстә, Разынәнтә, Іербазынәнтә. Уәллаг кәвдәсаяу, Астәуккаг кәвдәсаяу, Дәллаг кәвдәсаяу, Бехъойы хуым. Комкомматә, Стыр ләбырд, Гыщыл ләбырд, Хидыхъус, Цала, Тәссар, Уазәгдоны къултә, Дзыхъхъ, Къахыр...

Бәрәг нәмттәй амыдтой Хъәдисәры хъәубәстә зәххывәрды хуызтәм зымәгәй-сәрдәй әрдзон хәрзтә хынцгәйә күиц кусгәйә, афтә уләфгәйә дәр, әмәе уыцы фәтк дзурәг уыди се 'рдзон зәрдәргъәвдыл, ныхасыуаджы хъомысыл. Іердзон хәрзтән цас аргъ кодтой хәхбәсты цәрәг ирон адәм мадәлон әвзагыл сыгъдәг дзургәйә, уйй әвдисәнән зыны әппәт бәстывәрды нәмттыл цәгатәй хуссармә. Іемхуызон нәмттә

кәрдәджытән, халсәртән, гагадыргытән, кусән бынәттән, сәрвәттән, хүимтән, уыгәрдәнтән, дарәнтәй дзурәг сты сәиумәйаг фарны бәркәдтыл. Хуссар Иры бынәтты нәмттә бирә рәтты сты гуырдзиаг әвзаджы здәхтыл дзурәг чырыстон дины кәнонтыл бастай, әмә уымән байрох кодтой бындурон мадәлон әвзаджы кәнонтә фынгәвәрды онг. Цины фынгтыл къажәджы фыдызгъәләй физонджытә дәр уыцы хъомысәй кодтой. Хуссар Иры ма ирон ныхасыуаг сыйғдәгәрәй бazzади Чысангомы, Урстуалты, Ручъы, Арвыкомы, Тырсыйы цәрджытәм, стәй Къуыдары әмә Къозы цәрәг ирон мылгәйтәм...

Алы адәм дәр сәрайгуырәны – фыдызәххы аәрдзон хәрзты әңгәстә вәйиынц сәе удхъомысы фәзминаг әмә фауинаг ми ниуджытә әхсәнадон фәлгәтты әвәрдәй... Хъәдисәры Айлартә кәд иппәрд уыдысты цалдәр әнусы дәргъы сәрагфы-дәлты уәзгәй – Уәлладжыргомәй, уәддәр сәе мадәлон әвзаджы сыйғдәг хъомыс нае фесәфтой, нае ферох кодтой фыдәлты фарны хәрзты Гуырдзыистоны тәккә арәныл, фәлә баиу сты Туалгомы адәмы царды бәллициагдәр хәрзтимә әмә фысым уыдысты сәрдәй-зымәгәй, хурәй-къәвдайә Ирон Хәестон фәндаджы тәккә былыл бәлцәттән, әмә йәм амыдтой Айларты уазәгуарzon хъәуәй...

Салыгәрдәнәй (Алагирәй) Оны калакмә Хәестон Ирон фәндаджы былтыл бирә фәрсаг кәмттә әмә хъәутә уыди ивгъуыд азты. Сәрды дәргъы Мамысоны әфцәгыл цыдысты къордтәй туристытә, әмә сәм уәлдай рәсугъедәр касты Хамзелайы ком Хъәдисәры хъәуимә. Гъемә уыцы хуыз систой фәсарәйнаг туристытә номарән къамы цинәй почтәйы маркәтән, әмә дзы иу әвәрдәй бazzад мәнмә фидәны кәстәртән әвдисәнән...

Рәстәг әнцой нае зоны, иугәндзонәй цәуы размә, әмә әхсәнадон дугтә кәрәдзийи ивынц... Дыууә әнусмә Хъәдисәры Айлартә урс паддзахы къухдариуәджы бын баисты авд хәдзары, советон дуджы та – цыптаердәс хәдзары. Уыцы аәрдзон әмә әхсәнадон уавәр уыди бирә цәуылдәрты дзурәг Ирыстонәй гуырдзыистоны астәу тәккә әфцәджы рәбын. Гъемә, әз цы федтон мә даргъ цардвәндагыл, цы фехъуистон әмә бамбәрстон царды рәстаг хъәрәй, уыдон чиныгкәсджыты рәгъмә хәссин: майдыма кәд рәстаг хатдзәттә скәниккөй

сәхәдәг ныры ныхстуаты уавәрәй рахизынән адәмъ номәй...

Нә хъәубәсты зәхх паддахы заман хаудта Цәгат Ирыстоны Тибы приходмә (зылдмә), әмә нә царды әппәт фадәттә дәр әңгом баст уыдисты Туалгомы адәмимә. Мамысоны хъәутән мах зәххыл уыди сәрмагонд хъәды хәйттә суг әмә хъәдымәг кәнүнән, фосы сәрдигон әмә зымәгон уәтәртә сәрвәттә әмә хосгәрстимә... Сәрмагонд сәрдигон фосы дарәнтә уыди Дыгургомы фыйяуттән фондз раны, әмә сәм бәрәг нәмттәй амыдтам...

* * *

Хәфсән йә ләхъуын – хуры тын, зәгъгә, бazzад әмбисондән. Ләхъуын у хәфсыты цәрән цыфдзаст, әмә йәм хурытынта куы бакәсүнц, уәд алхуызтәй әрттивынц цәрәгойә зايәтоймә. Уыцы әрдзон диссәгты хатынц әппәттәй хуыздәр гуырдзон уагәй хәфсытә сә ләппынитимә. Адәмъ мыггәгты райгуырәнтә дәр гуырдзон-әрдзон хъөмисәй аджын вәййынц, әмә сә хъәуы нымайын-хатын удхъомысы әппәт монцтәй дәр... Райгуырәны хәрзтә-әхсизгәттә әмә фыдахтә-хъыгтә хуыздәр әнкъарынц рәзгә сабитә сә ний-йардҗыты әмә әсхәсджыты аудәны хъусдардәй. Әнә уыцы әнкъарәнтәй сывәллонән мысинағәй ницы баззайы райгуырәны номәй, әмә әхсизгондәр монцты фәдил бафты әнә фыдууәзәгәй...

Мәнән Хъәдисәры зәххыл уыдисты мә цардвәндаджы сәйрагдәр хәрзтә-әхсизгәттә әмә фыдахтә-хъыгтә. Райгуырән уәзәдҗы хъарм әмә уазаләй, цин әмә хъыгәй әнкъардтон әмә хатыдтон мә алыварсы адәмъ зәрдыуаг куыд туджы, афтә әгъдауы хәстәгады тәгтәй дәр. Уыцы әрдзон-гуырдзон цәстәй кастан алыварсы әрдзмә кәрдәдҗы халәй сыйджыты мурмә, доны әртакхәй хойраджы адмә. Фыццаг балцәй фәстәмә мын райгуырән уәзәг уыди тәраз барынән алыварсы дунейи хәрзтән әмә фыдахтән. Балцы цаугәйә кодтон цыдәр әнахуыр әнкъарәнтәй әнәныифс, сывәллоны йә мады цурәй тыхиппәрд кәнәгат, балцәй әздәхгәйә та ныфсхастәй тындзыдтон цыфәнды фыдуавәрты дәр хәдзармә, райгуырән уәзәгмә, әмә уыцы миниуәдҗы ахасты уыдисты мә цардвәндаджы зынтә-къуихытә райдайәнәй кәронмә...

Хъаубәсты цәрдҗытәй райгуырән әрдзы хәрзтәм чи ңас зәрдиагдәрәй әвналда фосы әмә зәххы күистытә әхсиз-гондәрәй кәнгәйә, уыдонмә, хуры тавсмә цәуәғау, мәхи хәстәгдәр истон. Үңци әрдзон уагыл кастән бинонтәм дәр: иутә мәм ләууыдысты удәй хәстәгдәр, иннәтә – дардәр, афтәмәй сыл тыхстән әмхуызон зәрдәхсайгәйә, ңыдтән син әххуысты әнә уәлдай зивәгәй, тарстән син фыдбылызәй фыдуавәрты...

ХӘДЗАРӘН – ФӘТК, ХЪАУӘН - АГЬДАУ

Мәхи зонынхъом куы фәдән, уәдәй фәстәмә бинонты әмә хъаубәсты әзмәлдән-архайдән уыдтән әвдисән хорзәй-әвзәрәй, растәй-зылынәй... Сываллон әрдзәй әнәниз рахаста, конд әмә зонд хъуаг нау, уәд иугъәдоны цыбәләй вәййы цымыдис әмә зәрдәзынди. Хистәрты хъусдардәй ңы уына, уый кәнни әмә агуры йәхицән фарсхәңәджы әмбәлттә. Фондазздыдәй әмбары хәдзары бинонты каргай: мад әмә фыды, әфсымар әмә хойы, стәй уыдоны астәу тугәй хәстәгады тәгтү...

Джиппү уагъдау, әмхуызон дыууә бинонтә нәй, фәлә сәм ңы хицән миниуджытә вәййы, уыдон февдисынц әхсәнадон царды домәнты уагыл хәңгәйә. Алы адәймаг дәр у бинонты уәнг, әмә уыдоны әхсәнадон уагыл йәхи дарын хъумамә зона әппәт царды уавәрты кәстәрәй хистәрәй. Үйядыл бинонтәй алкәй хидарыны уаг дәр сбәрағ вәййы әхсәнадон домәнтән дзуапп дәтгәйә кәм хивәндәй, кәм та коммәгәсәй, әмә син тәразыл барәг иугъәдоны рәстаязәнәй хъумамә уой әмбаргә мад әмә фыд – хәдзары хистәртә... Мад әмә фыд дәр вәййынц хицән мыггағты минәвәрттә әндәр әгъдау әмә хидарыны уагимә. Үйядыл син халдихау әмхуызон уәвән нәй иумәйаг царды гүилфәнты-фәлварәнты. Ус әмә ләг – фәрәтыхъәдәй барст, зәгъгә, бazzад әмбисондән, фәлә дзурәг у әхсәнадон царды домәнтыл къайады равгәй: наелгоймаг әмә сылгоймаг әппәтү сыгъдәгдәр әмә аивдәр монцтәй кәрәдзийи күнә әмбарой, кәрәдзийән нымд күнә кәнной ңыфәнды фыдуавәрты дәр, уәд сә иумаңард ницы давы. Иумәйаг царды дыууә әемкъайән табуйаг-әфсәрмаг ңы вәййы, үңци әнкъарәнтыл нывәзт әрцәуынц ңоты-зәнәдҗы фарны хәрзтә

куыд хуызәй, афтә мидисәй дәр. Адәймаджы әфсарм әмә әүүәнк систой табуйаджы, кувинаджы бәрзәндмә әмә ләджы иумәйаг фарнай, әмә уымән дзырдтой нә фәрныг фыдаелтә дзуары бын ләууәгау, уә фарн мә басудзәнт, зәгъгә, әхсәнадон хъомысәй...

Әрдзон-гуырдзон скондыл әмткәй бәстон куы дзурәм, уәд зайдәгиты әмә цәрәгиты дуне әңцайы къайады монцтыл халдиҳәй. Әнә цардәмбаләй зәххыл нәдәр зайдәгит ис, нәдәр цәрәгит. Уымән дзырдтой фыдаелтә иугъәдоны аудәнәй: «Иунәгәй, әнәмбаләй хъәды халон дәр мәгуыр у әмә нә цәры...». Гъемә әмбалы, къайы фарнай сфиыйдтой сылгоймагәй нәлгоймаджы әхсән әппәтү сыгъдәгдәр, уәл-монцдәр әнкъарәнтә чындыздзоны әмә усгүры карты, әмә сын әрдзон хъомысәй ис бәрәг афәттә хыгъд әмә бынат хатгәйә... Әлпәт царды хәрзтә әмә фыдаехтә дәр афоныл, бәрцыл – райгуырән уәхәгыл. Уыйадыл баззад фәдзәхсәгау ныхас нә куыстамонд цәстуарzon фыдаелтәй: «Хуыщаускond фәрнджын адәймагән ис әртә райгуырән боны: иу, цардырухс куы фене, уәд, иннә, йә цардәмбалимә куы баиу вәйиы, уәд, әртиккаг – зәнәдҗы ад куы бавзары, уәд. Гъемә уыци әртә рәстәгыл әңцайы әмткәй адәмты цард, әмә йын хъәуы нымд кәнүн райдайәнәй кәронмә адәймәгты номәй, уәвүны әмә цәрыны сыгъдәг фарнай, хидгуыстәй цәхх әмә кәрдзын хәргәйә, кәрәдзийән әүүәнкджынай, цәстуарzonан әххуысты цәугәйә, Хуыщауы раз тәригъәдәй, дзылләтү раз худинагәй тәрсгәйә...

«Адәймаг» әмә «адәм» сты дзырдтә иумәйагәй, фәлә сын хицәнтәй ис уәвүны әмә цәрыны бартимә сәрмагонд хәстә әхсәнадон фәлгәттү әвәрдәй. Гъемә цәрыны бартәй пайда кәнгәйә алы адәймагән дәр афоныл әххәстгәнинаг уыдисты йә хәстә. Нәлгоймагәй сылгоймагмә хынцинаг вәйиынц адәймаджы фәэминаг әмә фауинағ миниуджытә каргай куыд хәдзары бинонты астәу, афтә хъәубәсты әмә комбәсты адәмы әхсән дәр әрдзон хәрзтә әмә фыдаехтән нымд кәнгәйә райгуырән зәххы фарнай. Иугәр мад әмә фыды фарнай ләг әмә ус хибарәй цәрынц, уәд хәдзар сты сәрмагонд фәткыл хәцгәйә, хъәубәсты рәгъы цәугәйә куыд цины, афтә мастьы равгәй дәр.

Адәймаг уәвүнән куыд бирә хәрзтә хъәуы, адәмы уәвүнән

дәр – афтә әхсәнадон әрдзон царды домәгты. Хицәнәй адәймаджы, әмткәй адәмы хидарыны уагән аргъгәнәг вәййынц дзыллон фарны хәрзтә тәразыл әвәрдау...

Әппәт хәрзтәй әххәст адәймәгтә күйд нәй, афтә адәмтә дәр нәй, фәлә адәмы номәй хәрзтән дәр бәрп, афон әмә бынат, фыдәхтән дәр рәстады иумәйаг тәразыл әвәрдәй... Зынг зәгъынәй ком (дзых) нә судзы, рәстыл дзурын дәр уыйас зын нәу дзырдарәхстәй ңәстмәхъус адәймагән, фәлә рәстыл кусын әмә рәстагәй ңәрын зындәр у, әмә алкәй къухы не 'фтынц рәстаг әрдзон царды домәнтә...

Адәймаджы әрдзон сконд уыйбәрп вазыгджын у зайдегойты әмә ңәрәгойты дунейы, әмә иугәндзоны хиуарзонай кәм ңы рәдид әруадздәнни йәхи уды адәргәй, уый бәрәг нәй... Йәхи чи нә уарзы, уый амәләд, зәгъгә, дзырдтой нә рәстаг фыдәлтә, әмә раст уыдысты. Йәхи алчидәр уарзы, фәлә адәмы иумәйаг уагыл бәрп зонгәйә, нымд кәнгәйә, әүүәнчы әмә иумәйаг фәтчы ңәугәйә.

Әмткәй күй райсәм ирон фарны хъомыс нә рәстаг фыдәлты әрдзон үагыл, уәд сә фәэмниагәй бәллицца хәрзтә бирә фылдәр уыдысты фаянәгтәй. Бинонты, хъәубәсты әмә комбәсты астәу уыди иугай удәй мәгуыртә фылдәр фаянаг миниуджытимә, әмә сәм фәрнәдҗындаертә қастысты әмхуызон хиуәтты ңәстәй әмә уымән дзырдтой, нә удәй мәгуыртә дәр нәхи сты, зәгъгә, иугъәдоны хорзаудәнәй, әмә сә сыйдәй мәлын нә уагътой стонг азты...

Тызмәг хәххон әрдзон уавәрты мә ныйиардҗытә се 'вондажы бонтә хъазгә-худгәйә кәм әрвиистаиккой Мамысоны әфцәдҗы фәйнәффарс хицән бинонты хъусдардәй, мә ңәсты раз та иумә ңәргәйә цас хәрзтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәстытә байяфтой, уый уыдтон, әмә ныры ног дуджы уавәрты сә зәгъын мәхицән ҳәсыл нымайын ирон фарны хъомысәй. Мә фыд әмә мә мад фыссын әмә қәсын нә зыдтой, фәлә сәм, зәххы әмә фосы күистытә кәнгәйә, уыди хәххон әрдзы хъәбысы әрдзон царды стыр фәлтәрдзинад адәймәгты номәй рәстыл кусынаен әмә дзурынән... Цыдариддәр зәххы, фосы күистытә уыди ирон хәххон хәдзары бинонтән, уыдан қәннынмә арахстысты иугъәдоны гәрзармәй афоныл әнә уәлдай къуылым-пытае әмә зивәгәй, әмә сәхәдәг хорзыл цы нымадтой, ууыл ахуыр кодтой сә цоты дәр.

Искәй фәллойә чи цәры, уый бакусыны мәт нә вәййы, йәхи фәллойә цәрәг адәймагән та күйд и уәвән әнә кусгәйә, әмә рәдигә дәр кусәг адәймәгтә кәнүинц. Әнә рәдыйд нә уыдисты мә фың әмә мә мад дәр кәм әнә зонгәйә, кәм та – зонгә-зонын әфсәрмәй, алцәмән нымд кәнгәйә, бәрны әмә әфсәрмы цәугәйә. Хәрзудыбәсты әмә әфсәрмы цәугәйә мә ныйиарджытә фәстаг къәбәр дәр ауәрстор әхсызгоны уазәгән, Хуыцауы уазәгән...

Уыцы әргом миниуджытәм әз кастән райдайәнты сывәллоны рәузондәй, дызәрдың хъомысәй, цәмән афтә у, зәгъгә... Удуәлдайә күистой мад әмә фың хурәй-къәвдайә, уәззау хәссинәгтәй хызтой цоты, ауәрстор сын хәринаджы әмә дарәсү хәрзтә, сәхәдәг та – хъуаг. Гъемә нә мад әмә нә фың хәдзары хицауы әмә әфсины бынаты кусгә фылдәр кодтой, хәргә та гыццылдәр цы хуыздәрән, цәй әфсонән?! Бинонтәй алкәмән дәр әмбәлди ирон фәрнджын хәдзары әгъдауыл сәрмагонд хъәдын къус әмә уидыг гыццыләй стырмә, әмә мад-әфсин алкәмән дәр уым кодта хәринаг кармәгәсгә: сабитән – къаддәр, хъомылтән – фылдәр. Хәдзары хицау – фың та уәрста къуыдырфых фыдызыгъәл хайгай, әмә-иу нә фың йәхциән фәуагътаид стәгджын хай гәзәмә фыдызыгъәлима, уый мын хәрзаддәр у, зәгъгә, ахәм әфсонәй, фәлә уыцы хибар фәткән уыди әндәр нысан: җарды хәрзтә фылдәр цотән ауәрдың, әмә иуахәмә мады афарстон әхсәвәр хәргәйә:

– Афтә куы фәзәгъут, губынта әфсымәртә сты, әмә сә хәринагәй уәлдай хъуулон кәнүин нә хъәуы, уәд сымах фыдимә уәхциән къаддәр хәйттә цәмән әрәвәрут?

Фың рохстәй аzzад, ницы сәзырдан, фәлә мад дзырдарапәхстәй бафиппайдта: «Фәрсгә раст кәнүис, фәлә хәдзары әфсиән нымайнаң вәййынц күйд кусгәйә, афтә хәргәйә дәр бинонты әхсызгәттә».

Хистәрәй кәстәрмә бинонты әхсызгәттә әмә бәллицтә банимайән дәр нәй уый бәрц бирә сты, фәлә син рәст-аудәнәй фәрнджын хәдзары әфсингә зытой бәрцбарәнтә цыфәнди уавәрты дәр, әмә сәм хәргә-хәрын уәлдай дзырда-әппарәнтә ниши кодта. Әфсин кәмән цы әрәвәрдтаид әхсәны фынгыл, уый хордта әгъдауыл-уагыл әнә уәлдай домәнтәй... Кәй зәгъын ай хъәуы, күистәгтә күйд дихтә

кодтой рогтæ әмæ уæззæуттыл, хæринæгтæ дæр афтæ. Күистæгтæн куыд зыдтой хæдзары хистæр әмæ әфсин бæрæг афон әмæ бынат, хæринæгтæн дæр афтæ хæдзары әмæ күисты бынаты...

Гыццыл бинонтæн æнциондæр уыди хæринағ кæнын, фæлæ бирæ бинонты әфсинæн кæстæртæ әххуысты цыдысты радыгай... Бахъуыды бон уæлларынг балæууыдаид 10-12 азыккон чызг дæр. Бинонты хæринаджы кондмæ, фыхмæ бахъуыды заман сæ хъус дардтой нæлгоймæгтæ дæр куыдарæхстджындæрæй. Фыйайа лæгтæ сæрдыгон уæтæрты фос даргæйæ арæхстджынæй кодтой сойаг әмæ урсаджы хæринæгтæ æппæт хуызы тæр...

Ахуыры уагыл баст цыдысты хæххон бинонтæн сæ күистæгтæ хистæрæй кæстæрæй, нæлгоймагæй сылгоймагмæ. Бæрæгбæтты нымад дæр баст уыди афæдзы афонтимæ әрдзон әмæ әхсæнадон уагыл. Уыйадыл хæдзары нæлгоймаг хицау-хистæр әмæ сылгоймаг әфсин-мад хъуамæ зыдтайккой сæ фæззæджы күистæгты фæллæйтты бæрç әмæ хуыз әфснайдæй, сыгъдæггондæй. Эппæт цæрыны хæрзтæ хорæй, хосæй нымад цыдысты хæдзары хицау әмæ әфсинæн, тæразыл барстau, бонгай, къуыригай әмæ мæйгай. Хоры әмæ хосы, сойаджы әмæ урсаджы хæринæгтæн боны, къуырииы әмæ мæйы хæдзары бæрç-хыгъд чи нæ зыдта, уыци хæдзары бинонтæ кодтой хор, хос хъуаг рæстæгæй раздæр әмæ зылдысты әфстauы ссады къустыл, тæсчыздæзг хостыл, науæд та гуыбыны хардзыл сæ фæстаг стур дæр ауæй кодтайккой, кæнæ искаmæ әххуысты бацыдаиккой...

Фærнджын ирон адæммæ ныхасæн бæzzад: «Комахсæн мын зæгъ, әмæ дын зымæг зæгъон...». Комахсæн мæйы райдайæны нымадтой әмбис зымæгыл ирон фосы әмæ зæххы күистгæнæг адæм. Тутыры размæ әмбис хос әмæ хор хъуамæ уыдаид хæдзары, науæд иу мækъуылы бæрç хос, иу къæссайы дзаг хор цухæй дæр бонзонгæ хæдзары бинонтæ тарстысты хос, хор хъуагæй уалдзæджы хуымгæнæны әмæ сæрды хуымгæрдæны... Цыфæнды къæбæр хъуагæй дæр фærнджын бинонтæн сæ уалдзæджы хуымы тауинагмæ бавналын хæрыны фæндæй нымад цыди бынысæфтыл...

Хуымгæнæнты фос хизынмæ ацæуынц әмæ ногдзыд кæрдæг бaiу вæйиы фароны хус хæлтимæ, стæй хъæды хихмæ дæр вæйиы холладжы хъомыс къуыбардзыдæй. Уыйадыл сын хос дæттын нал фæхъæуы хуыскъаг фосæн, фæлæ хуымгæнæнты

ирон хәдзармә мәкъуылхос уәddәр хъуамә уа хүимгәнәг Ҿәды галтән әмә бәхтән, науәд афтид ног кәрдәджы әвдҗидәй кәнынц донзоныг әмә әдых-ләмәгъ...

Абона ирон адәмән хосы әмә хоры күистәгтыл дзурын у бонасадәны аргъяутта кәнәгай, уымән әмә цух сты фосы әмә зәххы әеппәт күистытәй. Афтәмәй сә хъәуы әнәны-мадәй хойраг әмә урсаг. Мыхуыры фәрстыл сә кой цы ракә-нынц цины әмә марды бәрәгбәттән ирон къәлиндар араз-дҗитә әзфәраздәронәй, әндәр нә цины әмә зианы фынгәвәрдтә сәмхуызон сты хәрд әмә нозтәй, бәрәгбәттә кәрәдзийә ницәмәйуал хицән кәнынц налдәр әгъдауыл ком-дарәг ис үдәгәстәй, налдәр фәткыл саударәг, афтәмәй «Рәстдзинад»-ы кусдҗитә зонд амонынц адәмән, мәнгуыр-нынады кәнонты әвдисәны даргәйә, царды рәстаг хъәр дәлдҗинәг кәнгәйә алы мысәттә мадзәлттәй...

Фосы әмә зәххы күистәй җәрәг ирон адәм Хуыцау әмә ие сконд зәйтәм-дауджытәм күырмәджы нә күывтой. Сәрмагонд бонты сын ардтой сә нәмттә хидгуисты сыйғдаәг бәркәттәй... Афәдзы сын уыди Ҷыппар афоны зәххы әмә фосы күистытә бәстон кәнынән – уалдзәг, сәрд, фәzzәг әмә зымәг. Уыцы афәттән әрдзон уагәй, ахсәнадон фәткәй уыди сәхи сәрмагонд күистәгтә әмә фәлләйттә... Мәйнәуәг әмә мәйзәрондмә амонгәйә сын уалдзәджы хүимгәнәнтә әмә фәzzәджы тылләгәфснайәнтә уыдисты фарны хәрзтәй сәйрагдәр әвдисәнтә. Уыцы бындурон уаг әмә фәткыл Хуы-цауы дингәнәг ирон адәмән сә афәдзы цины әмә зианы бәрәгбәтты райдайән уыди фәлләйттә әфснайән фәzzәг, әмә уый кад әмә радән ног хорәрцыды сыйғдаәг сәртәй код-той мадәни хистытә әмә къусбары иумәйаг күывдтә. Фәzzәджы бәркәтты монцәй әрвистой чызджытә әмә хастой чындытә. Әрәгвәzzәгәй Комуадзәнмә хастой ны-вондәгтә мидәг холлаг әмә донәй сыйғдаәгдәрән нәлгусарт фыстәй, сәгътәй, родтәй Уастырджийы, Ҷыппурсы, Ногазы әмә Комахсәни номыл. Уыдоны уәлдай уыди дыууә галәргәвдән хуыцаубоны: иу – Ҷыппурсы размә хуыцаубоны, инна – Комахсәни размә хуыцаубоны. Мәрдты номыл кодтой Ҿәкуытә, дзәрнатә әмә лауызтә дыууә фәлтәрән: иугыц-цил Комбәттән (фыдыкомбәттәни), инна – стыр комбәттәни. Куадзәни – комуадзәни ирон дингәнджытә әргәвстой

цины уагыл раггуырд нәлуәрыкк, сәнүкк кәнә род ноггуырд ләппуы номыл, әмә ләгтә кувинәгтимә цыдысты хъәубәстү дзуары бынмә куывды. Комуадзәнмә ирон дингәнджытә ком дардтой сә мәрдтү номыл авд күүрийи сойаг әмә урсагәй. Стыр мархойы – комахсәнты әмбисы иу күүри уыди Алардыйи номыл урсаг хәрән, инна – Тутыры номыл... Дзәвгар әгъдәуттә бәрәг мидис әмә хуызтимә комкоммә нысанмә амонгайә, фәлә сә ферох кодтам, әвәлмон хәрзтәм тырнгайә.

Куадзәнү (куадзәнү) ирон дингәнәг адәм рагәй-әрәгмә, фыдәй-фыртмә нымадтой уалдзыгон цины бәрәгбоныл. Йә размә хуыцаубоны уыди Къутугәнән, нәлгоймәгты хъәзтытәгәнән уалдзәджы цъәхыл, әмә фатәй әхстой, дугъты уадисты кәм фистәгәй, кәм та бәхтыл. Мысанән әвәрдтой фыхахуырст айчытә әмә нуарджын хорәйконд къутута. Уырнынады уагәй ирон куадзән чырыстон динмә ницы бар дардта, уыди иуәй Стыр комбәттәнү фәуды номыл цины бәрәгбон, иннәмәй та ноггуырд ләппуты номыл кодтой фосы цотәй нәлкусартытә уәрүччытәй, сәнүччытәй, родтәй әмә сә хуыдтой хъалонтә. Кувинәгтимә цыдысты хәстәгдәр дзуәртти бинтәм әмә куывдты бадтысты. Куадзәнү кувинәгты уыди әртүгай кәрдзынта, физонәг, бәгәнү әмә кусарты фыдызгъәл фыхай дәргъяццон сивыры. Уыцы бәркәттәй рухсаг нә кодтой, ардтой нозтәй фыдәлтү ном ләугәйә әмә бадгәйә нуазтой...

Мәрдтү мысән бон уыди күүриисәрү, әмә алчи йә марды ингәнмә зылди, сыгъдәг әй кодта, ногмәрдджынта та хастой уәлмәрдмә рухсаггаджы хәрдзтә саходынән...

Куадзәнү ирон адәм дзуары бынма ахуырст айчытә кәй хастой, уый сәрмагондәй дзурағ уыди сә уалдзыгон цинтил әмә бәллицтыл хуымгәнәнү размә... Куадзәнү ахуырст айк цы сывәллонмә әрхаудтаид әнәсастәй-әнәхъянәй, уый йәхи амондджыныл нымадта иннә уыцы афонмә коммәгәсәй, цәрдхъюмәй, айк кәмә не 'рхаудтаид, уый та йә мастиен хаста дызәрдигәй... Афтә у цардыуаг цинтә әмә мәститы ахәсты...

Иумәйаг фиппаниаг. Ныры дуджы әхсәнадон уавәртү ирон фарны хәрзтыл дзурын фыдәлтү раст уагыл у сыхырнайә дон әвгәнәгай, уәлдайдәр әнахуырәй ахуыргәндән, әнә уырнынадәй мәнгдингәнджытән, гуыбынәй хъәздыг, удаёй мәгүүр бонджынтаен, стәй кадмә бәлгәйә әгадәй чи мәлү, уыцы әхсәнү ирон тәрхоны ләгтән...

Мәнән ацы кары мә бөн зәгъын у әнә уәлдай дызәрдыгәй: мә даргъ цардвәндагыл давын сәрмә никүсі баҳастон, афтәмәй бәгънағ әмә әххормағтәй рәстән, ахуыр кодтон, күистон хәдзары бинонтимә, фәлтәрты рәгъы цыдтән хәрзаудәнәй, фәзминаг мын уыдышты алыварсы адәмәй әппәтү рәстагдәртә әмә цәстуарзондәртә...

Комкоммә цәрәнбынат әмә рәстәгмә амонгәйә, уәлон дунейы әнә ивгәйә, әнә мәлгәйә әмә сәфгәйә ницы и, уый нә күистдзагъд фыдаелтә хорз әмбәрстой. Зәххы әмә фосы күисты әфтиәгтәй цәргәйә күывтой Ҳуыщау әмә йе сконд зәйтәмдәуджытәм сыгъдәг хидвәллойы хәрзтәй, цыдышты кувынмә сәхи араэл дзуәртты бынмә, фәлә сыл куырмәдҗы не ‘ууэндышты, ардтой сәм рәдыштә, амыдтой сын сә азымтәм. Рәстаг фыдаелтә сәхи удты хәрзәбон әмә фыдаебонәй барстой царды цинтә әмә мәстытә, хәрзтә әмә фыдаехтә дунейы тәразыл әвәрдау. Алыварсы дунейы сконды цыдәриидәр ис фененимә, фехъусынмә әмә банкъарынмә, уыдон әвзәрстой раст әмә зылынаәй, хорз әмә әвзәрәй, рог әмә уәззазауәй, маст әмә адджынаәй. Цәрәгойты әмә зайдәгойты дунейы сын алцәмән дәр уыди хиңау-бардуаг, әмә уәвүни, рәзыны бынәттә ахстай къайттәй, сылтә әмә нәлтәй. Суанг зайдәгойтәм дәр кастысты къайгай, сихгай, мыггагай, иу сын нәлгәрдәг уыди, иннә сылгәрдәг. Әнәхиңауәй сын арвәй зәххы астәу ницы уыди, әппәтән дәр хиңауттә-бардуәгтә. Комән – комыбардуаг, хохән – хохыбардуаг, донаң – доныбардуаг, дымгәйән – дымгәйыбардуаг, хорән – хорыбардуаг, фосән – фосыбардуаг, әмә сәм амыдтой нәмттәй: Хоры Уацилла, Фосы Фәлвәра, Донбеттыр, Галәгон, Әфсати әмә а. д.

Зайдәгойтәй цәрәгойты астәу ис әрдзон-туырдзон ахастытә: бәрцы, бынаты, рәстәдҗы хуызтә, әмә әхсәнадон царды иу зәххыл сты қәнә ныхәй ныхмә әвәрд дон әмә артау, қәнә къайттәй нывәст әмә уәфт сояг әмә хойрагау. Бәстон күс кәсай әрдзмә, уәд әппәт зәххон зайдәгойтә әмә цәрәгойтән уәвүни, цәрыны әмә рәзыны фадәттә конд цәуынц хуры рухс әмә хъармәй, әппәт царды марән хостә хуры хъомысәй күид архайынц сәфтырдәм, афтәй. Әрдзон әмә туырдзон уагыл цы хәрзтә әмә фыдаехтә ләууынц кәрәдзийи ныхмә, уыдонәй зәхх әмә хур сты бардуәгтә, әхсәнадон уагыл цы цаутә цәуы, уыдон та конд вәййынц адәмтү әмә цәрәгойты хъомысәй.

Дунейы сфәлдисәджы раз ләууы дыууә бәрәг тыхы – ысконды: иу – йәхи фәллойә цәрәг уд, иннә – искәй күистәй цәрәг. Уйядыл иухузызы зايәгойтә әмә цәрәгойтә цәрынц иннахузызы зайәгойтә әмә цәрәгойты фәллой хәргәйә, туг цъиргәйә, кәм тыхы әмә уәлбарады фәрцы, кәм та – дины, мәнгүирнынады руаджы «Хуыцауы фәндөнәй, амындај, разыйә...».

«Хуыцауы цы фәнда, уйй уыдзәни, Хуыцау цы зәгтья, уйй айиафдзыстәм», зәгъгә, базадысты ныхасән мингай азты алыхузызы адәмтәм кәм күрмәджы диныл әүүәндгәйә, кәм та тыхы әмә уәлбарады кәнонтыл фидар хәңгәйә... Сәдәминтәй сәфтысты адәмтә әлдәртты, уәздәтты, паддәхты дәлбариуәджы әвәндөнәй, уәддәр әгады, уынгәдҗы бынаты табу кодтой әлдәрттән, кәнгәуәздәттән, мысәггаг хуыцәуттән паддәхты разамындај, әмә кәддәриддәр уәлахизы әвдисәнән хастой хуыцауы фәндөн... «Хуыцауы разыйә, фәндөнәй» цагътой әнусты дәргъы кәрәдзи гәрзифтонгәй алы әвзәгтыл дзурәг знәмтә». Хуыцәутты фәндөнәй зылдысты дунетыл тыхагурәй хантә әмә байтә... Тыхджын-бардҗын, әдых – әнәбар, Уәлахиз – раст, састы бынаты чи баззайы, уйй – рәдьид... Напалеон әмә Суворов – генитә, сәдәлбар әфсәдтә минтәй – цагъымәрдтә... Гитлер әдых әмә әнәзондәй не'рзылди цалдәр мәймә ныгуыләйнаг паддазахәдтыл, фәлә хъалдзәуагыл сәмбәлд, әмә састы бынаты бazzад кәй әмә цәй фәндөнәй?!

Хәсты заман тыхәвзарән вәййы, әмә уәлахизән бирәе цыдәртә хъәуы. Немыщаг әрдөнгтән әнәхъән дуне дәр тых не ссардтаид, Советон адәм күнәе уыдаиккой, уәд, стәй сын Советон хицауад уынаффә күнәе кодтаид, уәд. Хицауад әмә адәм кәрәдзий күнә фембарынц, уәд уышы уавәр саразы уәлахизән мадзәлттә, әндәр Советон Цәдис ләхъуг айчы пырх нае ныууыдаид йә мәнгард хицауады фылдәнды архайдәй, әмә «ног демократты» дуджы Уәрәсейи кусағ дзылләтә ныхстуаты бынаты дәлбары къәбәртә нае хәриккой. Әмткәй райсгәйә сабыр царды уавәртү хәдзарән фәтк, хъәуән агъдау вәййы бирәе цәмәйдәртү, фәлә хәсты бонты, тыгъды уавәртү баиу вәййынц әрдзон әмә әхсәнадон цаутә күйд хицән хәдзәрттү әмә хъәутү фарнәй, афтә хицән бәстәтү әмә хицауадты хъомысәй дәр... Әхсәнадон әмә социалон, политикон әмә экономикон царды

ахастытә тынг ахадынц адәмты-дзылләты зондахастыл, хидарыны уагыл, фәлә хицәнтәй куыд арахсынц цәрынмә бинонты, хъәуты, мытгәгты, әнәхъән бәстәты минавәрттә, уый у сәйрагдәр хъуыдыйаг ахсәнадон хъомысәй, адәмты-дзылләты иумәйаг бәллицты-әхсәзгәтты, табуйаджы уәлмонцдәр нысәннты фарнәй. Әрдзон-гуырдзон скондән тыхмитәй ивән кәй наәй, уый хорз әмбәрстый сәхи удты фыдәбон әмә хәрзәбонәй кусәг-фәллойгәнәг адәм. Әвәлмонәй чи царди, уыдан мысыдысты алы диссәгтә әмә әмбисәндтә иугъәдоны әфсәст әмә арәстәй. Дәлбары әмә уәлбары нысәннәе әзвәрдышты алы ахсәнады дәр куыдфәндыйә, уәгъидибарај цәргәйә. Әхсәнадон арәнтә әмә барәнтә схъомысдҗын кодтой адәймаджы хидарыны фәзминагдәр – бәллицәгдәр минуджытәй тәригъәды әмә әфсармы, феххуысы әмә әүүнчы, уайдзәфы әмә әфхәрды уагыл...

Иугәндзоны ныхмәвәрдәй ләууыдисты кәddәриддәр ахсәнадон фарны хәрзтә әмә фыдәхтә, хъыгтә әмә цинтә, бәллицтә әмә фәндәттә куыд цәрәгойты, афтә зайәгойты астәу дәр. Уыцы әрдзон-гуырдзон уагыл сәхи дардтой алы бәстывәрдыл дәр зайдәгойә цәрәгоймә. Тох цыди әмә цәуы зәххы цъарыл цәрәгойтә әмә зайдәгойты астәу уәвүны, рәзыны әмә цәрәни фәрәзтыл. Цәрәгойтә куыд тох кәнинц къордтә-дихтәй, уый зыны сә хидарыны уагыл бынаты әмә рәстәдҗы уавәртәм амонгәйә, фәлә зайдәгойты ныхмәвәрд быцәутә зындәр уынән сты: гыццыл зәххы гәппәлмә дәр ләмбынәг куы кәсай, уәд бәрәгәй зынынц фәлтәргай алыхуызты зайдәгойтә: иу хуызән фәзынынц рагуалдзәдҗы, инна хуызән сәрды, анна хуызән – фәззәдҗы әмә ахәссынц суанг зымәдҗы митуардмә. Уыцы уагәй зайдәгойтә әнгомбаст сты хуры хъарм әмә зәххы тавсыл афәдзы дәәргүү, әмә сын сә әрдзон-гуырдзон миниуджыты хатын хъәуы әрдззонынады иртасджытән-ахуыр-гәндтән...

Әгомыг зайдәгойтә әмә цәрәгойтә дунейи хъәрән цастә әмбарьинц, зәгъгә, ныхасән баззад адәммә, фәлә уымәй рәдийинц. Зайдәгойтә әмә цәрәгойтә дзургә цас наә кәнинц, уыйбәрц хуыздәр әнкъарынц буарәй әрдзон-гуырдзон миниуджыты сәрдәй, зымәгәй. Әрдзон-гуырдзонуагыл сын ис бәрәг фадәттә уәвүнән, цәрәнән бынат, рәстәг әмә бәрц

хатгайы... Амбисондән бирәгъы хастой адәм тугдзыыхы, әнәфсисы, зыд әмә кәрәфы, ағъатыр әмә мәңгарды уагәй, афтәмәй адәмы әхсән ис бирәгъәй тәссагдәр чи у, ахәмтә. Бирәгъ әфсәст куы уа, уәд әнцад йәхицән уләфы, зыд әмә кәрәф адәймаг цас әфсәстдәр уа, уыйиас фырхәләгәй давы, мары, кәнгә кад әмә уәлбары монцәй архайы...

Әрдзон-гуырдзон уавәрты тох цәуы куыд зайдәгиты әхсән, афтә әрәгейтү астәу дәр уәвүны, әрәнины бартыл, әмә адәймаг дәр әрдзы-гуырдзы раттинаг у бәрәг бартә әмә хәстимә, фәлә әгәр зондджын әмә кондджынәй-барағъад-дәр, ағъатырдәр. Адәймаджы зонд әмә әрхъуыдыйә фәзындысты ацы иунәг зәххыл әппәт кусән әмә хәңгәрзтә әнусты дәргъы... Кусәнгәрзтә – кусынән, хәңгәрзтә – марынән... Адәм әрәгейтү дунейә зонды-әрхъуыдыйы рудажы хицән кәнин куы райдытой, уәдәй фәстәмә фәдиҳтә сты әхсәнадон цардыуаджы социалон формацитыл-дугтыл хицән әвзәгтыл дзурағ знәмтә-дзылләтә, әмә син исбоны бындурыл уынаффәгәнәг систы уәлбарады тыхтә алыхуызы уырнынады қенонтимә. Уыйадыл адәмтә куыд ифтонгдәр уыдысты кусән әмә хәңгәрзтәй, афтә сә магусәтә уәлбардәр кодтой кусәгдәртүл, әмә бәрәг дыууә дихы фесты социалон-әхсәнадон къордты-къләстү номәй.

Фыццаг социалон әхсәнад равзәрди ныйярәг мады-сылгоймаджы алыварс, әмә иу мады үот уыдысты туджы хәстәгәдәй иу бинонтә сә нәлгоймәгтимә. Уый уыди матриархат. Дыккаг социалон дуг уыди патриархат – нәлгоймаг хистәры-фыды алыварсы үот сә мадәлтимә. Уыцы фыццаг әнәкълассон коммунистон әхсәнадтән уынаффәгәнәг уыдысты үотгәнәг устытә әмә ләгтә иумә әрәгәйә, кусгәйә әнусты дәргъы цалынмә исбоны бындурыл сә астәу уәлбары әмә дәлбары ахастытә наә фәзындысты кәнгә кады әмә уәзданы хъомысәй, уәдмә. Фәстаг әртә социалон-әхсәнадон хуызтән сә бындурутә уыдысты уәлбарад әмә дәлбарады қенонтә хи исбонады монцәй-хъомысәй... Кард кәмә уыди, фыдызгъәл дәр уый лыг кодта әмә уәрста. Хуымгәнды зәххытә кәмә уыди кусәнгәрзтимә, әххуырсты мыздыл дәр уый дардта цагъартә. Цагъарады, уәлбарады къәләттә арәзтой кусәг адәм сәхи къүхтәй фәллойы бындурыл, къәбәрдәттәджы фарс хәңгәйә, гуыбыны фәдыл әрәгәйә,

мәнгүырнынады ләгъз әвзагма хъусгайә, мәрдты дзәнәтыл аюуәндгәйә. Хуыңау әмә зәйтәм дәр куытой күсәг адәм сәхи удты адәргәй, әмә сын уыңы уавәры хуыздәр әххуысгәндижытә уыдысты мәнгүырнынады кәнонтыл фидар хәцгәйә фәлитой сауджынта әмә моллотә. Уыңы уавәрты фыст әрцыдысты дины чингүйтә «Хуыңауы номәй, фәдзәхстәй, амындаәй». Уәлбарады әппәт хуызтән, тыхтән әмә наемтән фидар быңаута әмә бындурутә уыдысты күистуарзонәй хәрзуд адәмтә кәддәриддәр. Рәстәй цәрәг адәймаг алкәмән әнхъәл вәййи йәхи хуызән әмә сын хәларәй дәтты цәхх-кәрдзын. Мәнгардәй цәрәг адәймагән искәй хорзәй йә цәстытә риссынц, искәй фыдәй та вәййи зәрдәрай. Уыңы әрдзон-гуырдзон уагән цәхгәр ивән нәй бархийә, фәндонәй. Иу мады цотәй дәр вәййи хәрзудтә әмә фыдудтә. Уыйадыл амындана һә хәрзудыбәстә фыдәлтә иумәйаг царды хицән хуызтәм, «хәдзарән – фәтк, хъәүән – агъдау», зәгъгә... Ноджы цыбырдәрәй та уыди әмә ныр дәр иу «ләгән – хицән фәтк, ләгән – хицән агъдау», царды әмбәхст, талынг къуымтәм ләмбынәгдәр әркәс, уәд... Цы ис хорзәй домән әңгәгәлонәй, дә мады зәнәг дын фыдтә куы аразой, уәд? Гъемә уыңы әргом уавәры хъәуы әхсәнадон цардән иумәйаг барәнтә әмә араентә хидарыны уагән, фәткән, агъдауән джиппәй фыстау...

КӘНӘЕ – ТАС, КӘНӘЕ – ӘФСАРМ

Сәхи царды фәлтәрдзинадәй хастой диссәгтә әмә әмбиссәндтә һә рәстаг фыдәлтә. Рәстагәй цәргәйә әмә дзургәйә кодтой рәстайдән алыварсы адәмтү әхсән. Рәстәй цәрәг адәймаг сын Хуыңауы раз тәригъәдәй тарсти, адәмь раз – худинагәй. Тәригъәдәй тәрсын әмә әфсәрмы кәнын уыдысты ирон царды әмных әмә әмдых... Тәрсынән сын куыд уыди бирә хуызтә, әфсармән дәр афтә, әмә сын сенгонды табуйагәй әдзух нымд кодтой. Хуыңауы сконд адәймагән адәмь астәу цәргәйә уыди бартә әмә хәстә. Бартәй әхсәнадон уагыл пайда кәнын, хәсты афоныл фидын уыдысты цардавәнгаджы сәйрагдәр бәллицтә-нысәннә фәрндижын адәймагән. Фәткыл, агъдауылхәст ирон адәм царды алыхуызон хәсджыныл дәр разы кодтой бәрцил, афоныл, агъдауәй

хәсджыныл нә разы кодтой. Әгъдауәй хәс сын мәрдты дәр уыди дывәрәй фидинаг. Уыцы уагыл бazzад фәлтәрты бастаңиңдән сенғонды амындан: фыды хәстә – цоты фидинаг, зәгъгә...

Ирон фәрнджын ахсәнады алцәмән дәр уыди бәрәг быннат уәвүнән, равзәрынән әмә рәзынән, стәй – кәрон. Уыйадыл цардвәндаджы тәссаг қаутә гыщыл нә уыдышты, уыднимә бәрәгәй қәстүл уад мәләтты тас. Мәлүнәй чи нә тарсті, ахәмы зонджыныл нә нымадтой, фәлә комкомә амыдтой уавәрмә: «Әрра барәг – донысгарәг!», – зәгъгә. Мәләттәй тәрсын күйнә хъәуы, фәлә – бәрцыл, хи хъаггәнгәйә, хиуыл әмә адәмым ауәрдгәйә.

Тәрсынц миниуджытән дәр – бәрц әмә хыгъд, әфсармы миниуджытән дәр рәстәджы-дуджы хуызивәнтәм кәсгәйә, әндәр тәппудтә тагъдәр мәлүнц, стәй қәрынц әгадәй. Гъемә әгады бирә цардәй кадыл мәләт хуыздәр касты фыдәлтәм...

Мәләттән – иу сәр, цардәр бирә сәртә хуыдтой фыдәлтә Хуыцауы уырнынадыл хәңгәйә. Сәрты сәрәгас әмә удты әнәнис, зәгъгә, амыдтой сәйрагдәрән, уәлмонцдәрән арфәйы ныхасы стырдәр ләварән цины равгәй сыгъдәг донәй күы сидтаиккөй уәддәр... Күрынән дәр – сәрмагонд фәтк, күүнән дәр... Чи цы кәнни хорзәй-әзвәрәй, уый фыццаг йәхициән кәнни, зәгъгә, цыдышты иу фарны хъуыдымә ахсәнады номәй...

Ирон ахсәнады фарны хәрзтә нәдәр уәлдай әппәлүнү хъуаг уыдышты, нәдәр уәлдай әфхәрүнү, фәлә сын сә мидис кәрөнмә нә бамбәрстору суанг нәхи бынәттон цардыуаг иртасджытә дәр, афтәмәй мысәггаг қаутәй нә дзыллон уырнынады кәнонтыл уәлдай къабузтә фәнныхәстүй, әмә мәңгуырнынады ләхъуыны нынныхстыстәм, гъемә, әгәр мәңгуырәй, нә ироны номыл дәр нал әvvәрсәм фырхәрдәй, фырноztәй, фырбонджынәй, фырхъаләй, әмә хъалдзәуагтыл цәргәцәрәнбонты әмбәлдышты хъәлдзәуәгтә сәфты хосән...

Уыцы иумайаг ахсәнадон царды уавәртән уыди әмә нырдәр ис әргом қәвиттонтә әнусты-дугты ахәстү комкомә раст амонгәйә, рәстүл кусгәйә әмә рәстагәй цәргәйә. Рәстәй қәрынү, кусынү әмә дзурынү уагыл ирон тәрхоны әзвәрст ләгтә хъәутү, кәмтү номәй-фарнәй ард хордтой

сыгъдæгдæр әмæе карздаp дзуæртты бынты, әмæе уыцы иумæйаг æгъдауыл хæцгæйæ, фæллойгæнæг адæм кæрæдзийы нымадтой, кæрæдзийæн аргъ кодтой, æххуысты цыдысты...

Ирон рæстаг адæм зæххы әмæе фосы куыстытæ æхсизгонæй кæнгæйæ хæцыдысты Хуыцауы дины-уырнынады кæнонтыл. Хуыцауы дин-уырнынад домдта хæрзудыбæстæ адæймагæй рæстæй цæрын, рæстыл дзурын әмæе кусын цыфæнды уавæрты дæр. Нæ æнахуырæй ахуыргæндтæ кауы михтæй фæфылдæр сты, фæлæ кæрæдзийы фæдыл ирон динæн нæдæр йæ хуызивæнтæ бамбæрстой, нæдæр йæ мидхъуыдитæ, афтæмæй йæ рахуыдтой муртатаг уырнынад, дур әмæе хъæдæй конд гобитæм-циртдæвæнтæм кувыны уаг...

Дунейы хицæн æвзæгтыл дзурæг адæмтæй алкæмæндæр уыди әмæе нырдæр ис йæхи зондахаст, дины-уырнынады æмбарынад. Сеппæтæн банымайæн дæр нæй, уыйас бирæ сты, әмæе куыд сæйрагдæрæй ахадынц адæмты æхсæнадон-социалон, экономикон-политикон царды уавæртыл кæм рæстырдæм, кæм та – фисынмæ, кусæг адæмы æрдзон-гуырдзон зонд талынг кæнгæйæ. Дины, уырнынады кæнонтæ мингай азты раздæр фæзындысты адæймаджы царды зонадон-наукон хъуыдитæй, әмæе адæмты удыхъæдæн æнцонтæй раивæн нæй барадон уынаффæтæй-бардæрдæй...

Æмткæй райсгæйæ, марксистон ахуырад куыд амыдта, афтæ иувæрсыгæй кæсæн нæй динмæ: «Религия – опиум народа» К.Маркс. «Религия – один из видов духовного гнета, лежавшего везде и всюду на народных массах, задавленных вечной работой на других, нуждою и одиночеством» В. Ленин.

Дин у æхсæнадон фæзынð, зондахаст, æмбарынад алыварсы дунемæ лæмбынæг кæсгæйæ... Фæзынди ахуырадæй-зонадæй дзæвгар раздæр әмæе арфдæрæй вазыгджынðдæр сты йæ кæнонтæ куыд хуызæй, афтæ мидисæй дæр. Дин у мингай азты дунейы рæстаг хъæры æмбарынад адæмты цардвæндагыл. Иунæг зона-дон-ахуырадон цауæн дæр æнæ дины-уырнынады бындуртæй кæнонтæй нæдæр уæвæн и, нæдæр рæзæн. Æппæт аивады хуызтæ-дæсныйæдтæ баст цыдысты дины-уырнынады сыгъдæгдæр мидисимæ, канонтимæ...

Дунейы зондджынðдæр иртасджытæ дины тыххæй цы хъуыдитæ загътой, уыдон иумæе æрæвæр, уæд сын ис æхсæнадон-социалон, экономикон-политикон ахаст бæрæг ныхмæвæрд царды уавæрты

урзат әмә фыдәхая, талынг әмә рухсау, цин әмә мастау. Уыцы әхсәнадон уагыл адәмтән, алы уавәрты цәргәйә, уырнынады кәнонтә уыдысты уәвүни фәрәстимә бартыл хәцын сәйрагдәр хотыхтә. Растәй-зылынәй, хорзәй-әевзәрәй алы дуджы дәр адәмтән уәлбарад әмә дәлбарады уавәрты сә бартә хъаҳъхъәнны фәрәстә уыдысты кусәнгәрзә нә, фәлә марән-хәцәнгәрзә политикон әмә уырнынадон разамондҗыты бардзырдәй.

Ирон дины быныдуртә баст әрпүдисты уырнынады хъомысәй зәххы әмә фосы күисты хуызтыл хи исбоны монцәй-равгәй, әмә сын бардзырдәй, тыхамәлтәй иуварсәнән нә уыди әнә әхсәнадон уырнынады кәнонтә халгәйә... Советон цардарәзтци рәдыйдә әмә аххосәгты азарәй фехәлд, уыдоны сәйрагдәртәй иу уыди дины-уырнынады фарста: йә тәккә райдайәнис Советон хицауад дин фәхибар кодта паддахадәй, әмә Уәрәсейй адәм бәрәг дыууә дихы фесты уырнынады, дунейи хъәр әмбарынады бындурыл. Иуәрдигәй аzzадысты рәстәй цәрәг кусәг-фәллойгәнәг дзылләтә Хуыцау әмә зәдтыл-дуәгтүл әүүәндгәйә, иннәрдигәй – фәлывд әмә мәңгард магусатә... Рәстәй цәрәг әмә кусәг адәм кәddәриддәр уыдысты хәрзаудәнәй әүүәнкәджын, фәлывд әмә мәңгард адәмил әу-уәнк нә уыд. Гъемә, Советон хицауадән тәккә райдайәнис йә сәйрагдәр рәдыйдә бапу сты: иуәй, әнусты дәргызы цы дин-уырнынад бахсыст адәмтү буары, уый бындурон кәнонтыл-амын-дтыл хъуыди фидар хәцын ног дунейи гәнәхтә аразгәйә, иннәмәй та зәххы әмә фосы күисты адәмән зәгъын хъуыди бузныг сәрмагондәй, ногшард араздҗытән сә армы фәллойә әххуисты кәй цыдысты, уый фәдым.. Фәлә, стыр хъыгагән, ленинөн партийи разамондҗытә ног царды къасәрыл стыр рәдыйдә әруагътой: сә фыщаг къаҳдзәфты масты фәдым цәугәйә дины, фосы әмә зәххы күистгәнджытәй фәд-фәдым цыбыр рәстәгмә фыдыннәгтә сарәстий: сәдәтәй нә, фәлә минтә әмә әрдәзәминтәй фәцәгъын кодтой адәмән кәрәдзийи сырхытә әмә урсытәй хъазгәйә... Иу уыди, әмә 1917 азы дыу-уә революцийы заманты, иннә – мидхәсты әмә НЭП-ы азты, әртыкаг – уәззая индустрى әмә колхозтә аразыны рәстәт, цыппәрәм – «кулакты», «адәмы знәгтү» сафән бонты, фәндзәм «Стыр Фыдыбәсты хәст» йә фәстиуджытимә әмә әнәхъән «Фыдгәнәг адәмты» Сыбырмә хәссән заман...

Үүдэлтээ чи федта әмәй йаахи буарэй чи бавзэрста, ахэмтээ ма уудзэни иугэйттэе, әмәй сээ стыр хатыр курын: уэлдай масты хосэн фыдгэндты нымайын нал фәхъяуы, фәлә ныры «демократты» дут рауд фыдэвзарэндэр уэззаяу рынчнын фәстинонау, әмәй уйй у сэйрагдэр хъуудыаг фидәни фәлтэртээн, кэд ма цивилизацийы ахуыргонд дзыллэти сэрыстырэй цэрийн нэ зэрдь ис, уэд!..

Ныр «демократты» дуджы марэнгэрзтээ уййбэрц сарэх сты, әмәй зындоны арты судзы зэхх, бауромыны мадзал нал и научон-техникон фәрээсты рээстэн... Цыфыддэр фыдвэд-фыдзонд сывэллэти адәмтээ кэрэдзи тонынц, нал син фаг кэнын раптуураэн зэхх әмәй уэллэрвтэм тэхьинц тыхагурэй, фырzonд-джынэй, фәүәлахизы монцай... Уйядыл, цас фылдэр кэнынц научон-техникон фәрээстээ, уййбэрц әнауэрдондэрэй хэцьинц хицэн паддзахэдтээ кэрэдзийн ныхма цыфыддэр знаётту... «Амбигэ цы бонджынты цардарээт кодта, уйй фәүәлахиз коммунистон зондахастыл, әмәй фыдфынтээ уынаэгау историйы цалх фәстәмә разылд советон адәмэн коммунизмы къэсэрэй!.. Гъемә цәмән афтээ рауд, цы уыдьсты йааххосаётгээ рапдайэнэй кэронмаэ?! Теоретикон хъуудытэн практикон уагэй әнцон нэ уыди өхсәнадон царды сээ раудзын, уэлдайдэр Паддзахы фәстээзад Уэрэсейн цыбыр рэстэгмэ. Ердженэй рэхсад къогъодзиты цаугэйэ стыр уырыссаг адәм фыццаг тэтэр әмәй монголты хэстон әрдонгты бын фәхъярзыдтой өртээ әнусы, стэй викингты, уэд куыдфәстагмэ дыууæ Дунайон хэстүү уййбэрц паддзахэдтыл цэй фәрцы фәүәлахиз сты?

Дэсгай фарстатээ слэууынц цэстүүтү раз, Советон Цэдисы хэлдэзэгтээм кэсгэйэ... Немыцаг фашистты грзифтонг әрдонгты ныхмэ хэстүү цыппар азы цы советон адәм бафэрээстий, стэй фәсхэстүү авд азы ногэй коммунизмы бындуртээ чи ныффидар кодта, уыдан куыд бауагътой халын әмбайны коммунизмы гэнах?! Аппын ницы, фәлә уыцы рэстэджы ленин он партийы уыди 18 мишуаны...

Фыдфынтээ әмәй әнэрцыды диссаётгээ!.. Куыд бауагътой дунайы стырдэр империйы халын советон адәм дыууæ-артэ рапсыггэнагэн?! Уынгэджы әмәй ныхстуаты дэсгай фарстатээ, фәдисы хъярау, хъусын иугай фәрнджын лэгтэй, фәлә сэм байхъусэг нал и нэдэр рэзгээ фәлтэртэй, нэдэр бынхорэй

бындар бынэттон хицауадәй... Іссәдз азы дәргъы Уәрәсейы адәмьи удыхъәд уыйбәрц смәгуыр, әмә налдәр Хуыцауы раз тәригъәдәй тәрсынц, налдәр адәмьи раз худинагәй алыхуызон партитә, хицән уырнынәдтыл хәцәг къордтә, афтәмәй фарны хәрзтыл былар бафтыдтой мәнгүырнынады сайән, фәливән мадзәлттәй. Къахағ хуы әмә хайуаны – бәхы фыдызгъәлтәй дзуәртты бынты чи кувы, уыңы адәмтә цы бар дарынц Хуыцау әмә йе сконд зәйтәм-дауджытәм?

Абоны капиталистон Уәрәсейы хицауад арәзт у дәсгай хицән партиты минәвәрттәй, әмә сәхи хонынц «демократтә», афтәмәй сә сәйрагдәр нысан у тыхы руаджы царды быңауаг фарстатә лыг кәниң хи исбонады пайдайән. Әхсәнадон-социалон, экономикон-политикон уавәртты сириә сты ләгмар къордтә, әххуырст террористтә. Фәскъәвдайы зокъотау сарәх сты демократон партитә цәй сәрән әмә цы хуыздәрән?! Уыңы уынгәджы фарстатән дзуапп раттын әмбәлы царды рәстаг адәмьи раз былдауән ныхәстәй нә, фәлә хъуыддагәй, хәрзу-дыйбәстәй.

ЦАРДЫ РӘСТАГ ХЪЭР

Адәмты цардвәндаджы рәзтән – историйы формаситән рай-дайәнәй кәронмә араентә әмә барәнтә нә уыди тәразыл әвәрдау куыд бәрәг бынatty, афтә бәрәг рәстәдҗы хуызтәй дәр, фәлә әнустә әнусты ивтой әмә цәрыны уавәртә-фадәттә кодтой уәрәхдәрәй вазыгджындаәр наукон-техникон ахуырады фәрцы, идеалистон әмә материалистон хъуыддықәннынады-зонда-хасты руаджы. Әңгәгәй царды куыд вәййы, афтә ныхмәвәрд-хәрзтә әмә фыдәхтә, цинтә әмә мәстытә, хәрзгәндҗытә әмә фыдәгәндҗытә... Дины, уырнынады хуызтә дәр әнгом баст уыдышты адәмты фәзминаг әмә фауниаг миниуджытимә. Алы адәймагән дәр уыди йәхі хуыцауы, зәды әмә хәйрәдҗы-фыд-былызы хай. Зонадон уагәй дәр адәмтә кодтой бәрәг дыууә дихы (идеалисттә әмә материалисттә), уырнынады уагәй дәр... Мингай азты цыди тох ныхмәвәрд хәрзты әмә фыдәхты астәу, әмә кәddәридәр фәстагмә уәлахиз кодта царды рәстаг тых цыфәнды фыдуавәрты дәр, уымән әмә кусәг адәмтә уарзтой цәрүн, рәстүл кусын әмә дзурын.

Рæстагæй-зылынæй, хæрзгæнæгæй – фыдгæнæгæй алкæмæн дæр ис цæрыны бартæ әмæ хæстæ куыд Хуыцауы, афтæ адæмы раз дæр. Гъемæ бартыл әмбæлы фидар хæцын, хæстæ – афоныл фидын...

Хуыцауы дин куыд амоны, царды рæстаг хъæræн дзуапп дæттгæйæ, афтæмæй марыны бартæ лæвæрд никæмæн ис, иугъæ-донæй мастьы әмæ фыдæхы фæдыл цæугæйæ. Хуыцауы рæстадыл хæцæг адæмæн нæдæр кондæй уыди әмхуызон уæвæн, нæдæр зондæй, фæлæ сæ иумæйаг зæххыл цардысты хор әмæ донæй. Ахæм æрдзон-гуырдзон иумæйаг уавæры сын әмбæлди әмвæндæй ауæрдын Хуыцауæй лæвæрд хæрзтыл хæдзардзинæй цыфæнды фыдуавæрты дæр...

Байхъусæм-ма лæмбынæг Философон дзырдуаты амындтæм коммунистон æхсæнад саразыны тыххæй:

«Марксизм-ленинизм есть наука о законах развития природы и общества, наука о революции угнетенных и эксплуатируемых масс, наука о победе социализма во всех странах, наука о строительстве коммунистического общества».

«Основными составными частями марксизма-ленинизма являются материалистическая философия, политэкономия и теория научного коммунизма».

«В противовес идеалистическим теориям, признающим основой развития общества идеи, разум, Маркс и Энгельс доказали, что экономический строй является основой, что движущей силой развития в обществе является классовая борьба».

«Маркс и Энгельс жили и работали в период развивающегося капитализма, а Ленин и Сталин выступили в период загнивающего и умирающего капитализма, в период пролетарских революций... Ленинизм есть марксизм эпохи империализма... Ленин целиком и полностью опирался на принципы марксизма...».

Коммунистон цардыуаг иртасæг ахуыргæндтæ, иуæй, амоның; Ленин не отменял и не прибавлял каких-либо новых принципов к марксизму, иннæмæй та, Ленин развил все стороны марксизма применительно к новым условиям классовой борьбы!.. Гъемæ,райдайæнæй кæронмæ дывæрсыгæй зының; ныхмæвæрд рæсугъд ныхæстæ, уæлмонç хъуыдытæ, хъуыдагæй та абоны онг нæдæр социализм искуы арæзт æрцыди, нæдæр коммунизм, рæстыл куы дзуарæм, уæд... Гъемæ уызы хъуыдайæн æргом дзуапп дæттың дыууæ фæстаг æнусы

революционстыраар цаутә Францы, Германы, Уәрәсейы, Китайы... Алы бәстәты хицән царды уавәрты тох цыди әмәе цәудзәни дарддәр идеалисттәй материалистты астәу фәллойыисбоны аeftиäгты бындурыл, ахсәнадон царды рәэты форматта цәвиттонән хәсгәйә. Маркс әмәе Энгельсы амындамә гәсгә, коммунистон цардән саразән уыд дунейы әппәт адәмтү иумәйаг фәндөнәй, разыйә, архайдәй. Уыйадыл бирә рәстәт хъуыд адәмән уыңы иумәйаг уавәрүл кусынаен. Ленин та амыдта, социализмән ис саразән бәрәг уавәрты иу хицән паддзахады, зәгъгә. Гәмәе абоны дунейы иунәг паддзахады адәм дәр нәма сарәстүй әнәкълассон ахсәнад. Әвдай азы дәргы Уәрәсейы адәмтә сәе игәртәй зәхх фәмарзтой, афтәмәй фәцарәзтой стыр коммунизмы гәнәхтә, әмәе цы фәци нә Советон Цәдис! Ленины заман дәр ма капитализм әмбигә куы кодта, уәд ныр дунейы адәмән уәлбариүәг цәй фәрцы кәны?!

Маркс әмәе Энгельсы хъуыды уыди растдәр: социализмән нә уыди саразән хицән паддзахады, уымән әмәе йә алыварсы капиталистон бәстәтә фидар кәнын нә баугътаиккой... Ленины амындә әххәст кәнгәйә большевикты парти цы революцион фәндагыл бафтыди, уым, тыхмитәй ног царды бындурутә аразгәйә, сә туг фәкалтой адәм әмәе растәй, зылынәй әрдзә минтәй фесәфтысты. Урсытә әмәе сырхыты номәй кәрәдзийы фәцагътой коммунизмы стыр гәнәхтә әххормәгтәй, бәгънәджытәй аразгәйә, фәлә куыдфәстагмә дунейы пролетарты фидар мәсүг – Советон Цәдис йәхи мәнгдуртәй ныптырх... Цәмән әмәе цавәр аххосәгты тыххәй?

Большевиктәй менышевикты, идеалисттәй материалистты, сырхытәй урсыты астәу цыди мәләтдзаг тох цәй фәдым? Суанг бинонты астәу дәр туг калди, алыхуызты кәй хъуыды кодтой, уый аххосәй. Сәрмагондәй лозунг «Брат за брата не отвечает» амыдта фыдгәндты уавәрмә, афтәмәй әнәкълассон ахсәнад арәстам... Адәймагән хицәнәй, бинонтән җәткәй ацы сай зәххыл ис уәвүйни, цәрины бартә әмәе хәстә. Хәстән әмхуызон фидән нәй, бартәй – әмхуызон пайдагәнән, уый тыххәй хъуамә кәрәдзийы марой?

Социалистон әмәе коммунистон цардыуагты сәйрагдәр хъумәе уа адәмтү-дзылләтү астәу аюуәнк, сәрибарәй кусыны әмәе аргомәй рәстыл дзурыны фәтк, хәрзудыбәстәйы әмәе

кәрәдзийән әххуысты җәуыны уаг. Уәлбарады әздәнәй, хи-вәнды фыңғәндәй әфсымәр әфсымәры, хо хойы, фың фырты, фырт фыды кәм мары, уыцы ног царды хорзәй җәмәй ис әнхъәлмә қәсән?! Гъемә әвәндонәй, тыхтардәй схъил сты советон дуджы гәнәхтә... Адәмы цард у зәххы әмә фосы күисты әфтиәгтәй, әмә, Ленины амынданә әххәст қәнгәйә, большевиктә әнтистдженәй цы сарәзтой, уыдан уыдысты кусәг-фәллойгәнәг адәмты тугвәллойә, әмә сә кулакты, бонджынты номәй сафын нә хъуыди. Большевиктә рәстәй кәй фесәфтой, уыданы үот уыдысты әрдзәминтә әмә бацар-хайдтой бәрнон бынәттә әрцахсыныл Стыр Фыбыбәсты хәсты фәстә, әмә әңционтәй фехәлдтой Советон Цәдис. Уйадыл историыйы цалх разылд фәстәрдәм, әмә дунейы адәмтә аныгъ-уылдысты гәрзифтонгәй мәнгуырнынады хъуымы-цъымараиы... Уәрәсейы адәмтәй нә, фәлә дунейы мәнгуырдаертәй дәр социализмы, коммунизмы кой ничиуал кәны, афтәмәй әвдай азы советон адәм сәхи хъуагәй милюангай дзәгъәлзад сывәлләт-ты фәхастой, әмә уыданәй минтә райстой сә къухтәм марәнгәрзтә Уәрәсейы ныхмә, қәсын, фыссын дәр нә зо-нынц рәстмә, афтәмәй... Гъемә, ирон әмбисонд иудзырдонәй иуәхстон уыди фыдәй фыртмә: Рын күиста әмә – сауджынән...

2014 аз.

Къодоты Альберт

УАРЗТ – АЕРДЗЫ УИДАГ

* * *

Аңағай дәр, цы хъуамә зәгъай ногай?
Дзыратой ызнон, фәзәгъынц ай ныр дәр –
Афтид сәр дәр афтид голлагу рог у.
Ләджы уд у сырды удәй зыддәр.

Ахсы йәхи йә дәмбытәй мә гәды.
Анә афон наә рәгъәд кәны бал.
Цәуы әнгуырстуан судзинән йә фәдыл.
Наә фәуы рәстәг, цасфәнды йә хал.

У афтә, аәмә афтә уыд ызнон дәр.
Уыд цыргъ мәты ных, – абор дәр цыргъ у.
Куы хауы ләг, уәд арахдәр – бәрzonдәй,
Анә цәстысыг абор дәр куыд у.

Наә ивы зәхх, аәмә наә ивы цард дәр.
Фәлә уәddәр куыннаә зәгъон мә дзырд –
Мә фыд йә фыдәй бирә ацыд дардәр,
Цәмәй мәнән фәргәдәр уа мә цыд.

Куыннаә йә зәгъон, алкәмән дәр царды
Кәй ис йәхи хур, – урс у әви бур.
Мә разәй дзурын ници зыдта зардәй,
Наә уыд мә размә уарзты уд ызмур.

Наә уыд уәzzau афтид голлаг хәссынмә,
Наә уыд сырх уарди зәрдәйә сырхдәр.
Наә хаста зон кәйдәр гәды йә фынмә
Мә буц гәдыйә аргъяуттә фылдәр.

У алы уд дәр хицән дуне царды,
У ног, у ныфс – зылын у әви раст.
Әмәй ийин, хъусыс, ма рох кән дә зардәй
Ыссарын бузныг, бузныг әмәй уарзт.

Үәдәй әндәр цәмән хъуыдыстәм зәххы?
У цард мәнгард, фәлә әнәуд нәү.
Кәй хъәуы дон, куы азила әртәхәй?
Кәй хъәуы зарәг, иугәр амонд нәү?

Әмәй ийил ма кәе иу уысм дәр дызәрдиг:
У ног дә дзырд, – гыщыл у әви стыр.
Дәуыл хәңзы бәрzonд әрдзән йә зәрдә...
Фәлә үә цард нә фәуыдзән дәуыл.

* * *

Ныуудз... Мәк койы аргъ нә дән.
Мә сәфт цардәй мә ма фәрс.
Фәлтау мын сау дурыны сән
Дә урс къәбицәй рахәсс.

Фәлтау кәрәдзийән зәгъәм,
Кәй әрхәстәг и не сәфт.
У амонд дунейил ыстәм, –
Цы ахауди, уый фесәфт.

Әмәй ныл уадз фәхудәд уад.
Ды та, мә хур, цы цух дә?
Ныуудз... Цы уәлдай у, зәгъ-ма,
Кәд фесәфтам нә уdtә?

Ис рәстәг, уадз әй, әмәя уа,
Сты адәм – къах сәроны!
Уыдзысты тарст әмәе къуырма –
Дзәнәты уа, зындоны.

Нәу иу дуг иу уысмәй фылдәр.
Рәсугъдзинад бәлләх у.
Сыгъдис мә сау зәрдә кәддәр
Дә цәститән сә цъәхәй.

Ныр ма цы бazzади лæгæй
Æнæуд æмæ сastæй?
Тыхсын ænædzургæ дæуæй,
Мæ цард æмæ мæ азтæй.

Уæллæй, мæ койы аргъ нæ дæн.
Мæ сæфт цардæй мæ ма фæрс.
Фæлтау мын урс дурыны сæн
Дæ урс къæбицæй рахæсс.

* * *

Уыд æгæр уазал нæ зымæг,
Фæлæ афтæ цæрæн нæй.
Сæрд æрцыд, æмæ та мæнæ
Уазал раивта тæвдæй.

Æмæ сулæфыд мæ зæрдæ.
У йын мадау адджын æрдз.
Знон кæм нæ уæндыди дзурын,
Абон уым тъыссы йæ фындз.

Донæн ног фæндæгтæ ары,
Мæргytæн раст кæны сæ зард.
Арвæн баивта йæ хуызтæ,
Бонтæн фехæлтæ сæ рад.

Æмæ цæр, мæ зæрдæ, афтæ,
Хæц дæхиуыл – æмæ цæр.
Ис мæлæт, фæлæ мыл баууæнд –
Цардæй никуы уыд хуыздæр.

* * *

Уалдæг бацыди йæ кары,
Калынц быдыртæ цæхæр.
Цьиу йæ ахуыр зарæт зары,
Тилы дидинæг йæ сæр.

Æмæ нал бæззади сусæг
 Æрдзмæ – сфæлдæхта та уд.
 Срог и рæстæгæн йæ русыл,
 У чындзæzon чызгау рæсугъд.

Фæлæ йæ хъыгдарынц адæм...
 Æмæ бафхæрдтон мæхи:
 «Букъæй, алæ-ма, цы бадыс?
 Сыст! Лæг куы хоныс дæхи».

Æмæ аппæрстон мæ зивæг, –
 Кусын хорз зыдтон кæддæр.
 Мæнæ æрдзимæ хæрзиуы
 Зиуы бацыдтæн æз дæр.

Мæнæ сæнæфсир æксæдын,
 Мæнæ хуры хид сæрфын.
 Садзын ног талатæ хъæды,
 Хæхтæн рухс кæнын сæ фын.

Æмæ райсомæй изæрмæ
 Нæй мæ зæрдæйæн æнцой.
 Катай нал хæссын мæ сæрмæ,
 Маstæn нал кæнын йæ кой.

Æмæ бæззайдзæни афтæ...
 Зæрдæ, ферох кæн дæ рыст!
 Цин дæ ахорæнтæм баftau –
 Уарзт нæма фæци йæ куист.

* * *

Арвмæ ноггуырд мæй ысхызти.
 Сыст, ирон лæппу, кæм дæ?!
 Кæд дæ уд гыццыл фæрысти, –
 Нæ, уæддæр цытæн ныфс дæ.

Ма кæс исકæмæ æнхъæлмæ,
 Цинæй ног мæйы ныннай.
 Ма ‘рхæсс сай хъуыды дæ сæрмæ,
 Æмæ фарны бын фæуай.

Бамбар, ничи дын и царды,
Охх, ирон ләппу – мә рист.
Рахиз! Mayал бад әңкъардәй, –
Арвмә ноггуырд мәй ысхызт.

* * *

Кәс-ма сәм, сә цәсгом куыд тынг ивынц азтә –
Ыңон дәр ма дуне куыд рухс уыд сә хъазтәй!

Ыңон дәр ма – рог әмә мадәй рәдаудәр,
Сә дзыхәй әппындәр рәхуыст дзырд нә хауди.

Уыдысты әргом әмә уарзтау әнәхин.
Нә сә хъуыд фәстәмә ныфсагур ыздәхын.

Хъылдымгәнгә размә цыдысты сәхицән,
Сә уәлныхты хастой йә ахстон бәллицән.

Ыңон дәр ма кодтой сә фәдыл ләджы,
Ныр дәр ма ысты... Ысты – әмә цы?

Әңцьылд у сә цәсгом, мә удәй әңцьылдәр,
Быхсын сын фәзын и. Җәрын дәр фәзындәр.

Сә дзыхәй әппындәр рәвдыд дзырд нә хауы,
Тәхынц әмә букъәй әлгъитынц Хуыщауы.

* * *

Җәуынц, әмә сә цыд фәтагъидәр кодтой азтә,
Уыди мә царды сәрд, уыди, фәлә фәцис.
Фәхъуынтыздәр и арв әмә әваст әрхаста
Әңцойы ‘фсон ләгән йә армыдзыхъы рис.

Цы фәкодтон мә уарзт? Кәм ныуугътон мә зәрдә?
Ыңон дәр ма мын хур куынае уыди үәлхдур.
Җәмән дән абон уәд йә къәхты бын әфхәрдән?
Җәмә мәм кәсы цард, налат гадзайау, зул?

Нæ, раст нæ цæры лæг – æгæр хъусы æнустæм.
 Эгæр ыл ысты тых æууæнк æмæ æфсарм.
 У рæстæгæн йæ уд зымæгон хъæдæй хусдæр,
 Эмæ наэ кæны зæхх лæджы цæссыгтæй хъарм.

Гъей, Уастырджи, кæм дæ! Кæм та хæтыс сылагур?
 Ды ма уыдтæ лæгæн – ныууагътай мæ ды дæр.
 Иc, ис ма мын фырмонц, фæлæ, зæгъ-ма, цæй фаг у?
 Ныффæллади мæ уд... Фæлæ цæрын уæддæр.

Цæуынц æмæ сæ цыд фæтагъдæр кодтой азтæ.
 Уæддæр мæ удыл æз куы не скæндзынæн сау.
 Лæг уæвывимæ мæ ныфс хуымæтæджы нæ хастон,
 Нырма наэ фæдæн зард. Нырма мын и Хуыцау!

* * *

Кæуы та зымæг... Диссаг у йæ куыд,
 Йæ цæссыгтæ ызгæ тæразыл бары.
 Ныр цалдæр боны ‘нахуыр цыдæр уары,
 Цыма йæ кæрон дунейæн æрцид.

У æрдз нæ цардау хаст æмæ уырыд
 Эмæ йæхимæ стырдæр тых нæ ары –
 Йæ армы ма цыдæр фæлхæрдтæ дары...
 Эниу мæ дзырд йæ диссæгтыл нæ уыд.

Мæ дзырд уыди, мæ Ирыстон, дæуыл.
 Кæд исты ис æцæг зынаргъ зæххыл,
 Уæд уый ды дæ, – æмæ мын у уæлахиз.

Дæ фыдгултæн сæ æдылы ныббар,
 Дæхицæн царды ног фæндаг ыссар
 Эмæ дæ фыртты ног бæллæхæй баҳиз.

* * *

Иу уысм дæр ыл нал кæнын дызæрдыг –
 Иc ызнаг – фæлитой æмæ хин.
 Нæ, нырма мæн дæр мæлын нæ фæнды,
 Фæлæ йын нæ райсдзынæн йæ дин.

Стай, мæ хур, куынæ фæлæууæм фидар,
Иу ныхас куынæ кæнæм, уæд нын
Рæстæгæн нæ басæтдæн йæ фидар,
Æмæ нæ æцæг хъæуы цæгъдын.

Зилæнт, уасгæ, халæттæ нæ сæрмæ! –
У кæнгæ нæхи тыхæй нæ цард:
Иугæр – тох, уæд мауал кæс фæстæмæ,
Иугæр – тох, уæд райс дæ къухмæ кард.

* * *

Калынц сабыр бæлæстæ сæ фист.
Диссаг ысты фæззæгæн йæ хуызтæ,
Бур, зæгъай, цъæхæй, зæгъай, æвзиست, –
Алцыдæр ыссардзысты йæ уырзтæ.

Фæззæг дзуры адæмæн, цæмæй
Мауал худой искæй рисыл дардæй.
Уымæн æмæ ацы зæххыл нæй
Адæймагæн стырдæр хорзæх цардæй.

Хуры къæдзил мигъты ‘хсæн фæцъист,
Зили фæззæг дун-дунейыл кафгæ,
Æмæ калынц бæлæстæ сæ фист,
Сay зæрдæ фæсмон куыд калы, афтæ.

* * *

Мæ фыды фыд мæгуыр уыд,
Мæгуырдæр та – мæ фыд.
Æрæнцоймæ фæсмонæй
Æгæр ныiddаргъ йæ цыд.

Мæгуыр уыди мæ мад дæр.
Æмæ чысылгай тад –
Æгæр уарзта мæгуырæй
Йæ хъæбултæн сæ цард.

Æмæ æз дæр мæгуыр дæн,
Мæгуыр дæн, уæдæ цы, –
Мæ хъысмæт мæ мæгуырæй
Æбæргæмæ хæссы.

* * *

Нæ цардæн нын цы бакуистой?
Нæ тæригъæд кæй хъуыд?
Уыдис лæгæн фыдыбæстæ,
Сæрибар цард дæр уыд.

Нæ тыхсы æрдз йæ къæвдатæй.
Нæ тæрсы дуртæй дон.
Ныфсы тала куынæ зайа,
Уæд æй быныл ыстон.

Кæдæмдæр тулы царды цалх,
Æруромæн ын нæй.
Нæй зноны бонæн раздахæн,
Мæртæй раздæхæн нæй.

Æмæ нын зын куыд хъуамæ уа,
Кæй та ыстæм æфхæрд?
Уæддæр та райсом раивдзæн
Налат зымæджы сæрд.

* * *

Дуне – æгæрон.
Уæлдæф – рæсуг.
Хъусыс, æнæбон
Ма хон дæ дуг.

Рæстæг дыл сахуыр,
Зæхх та быхсы.
Æрдзы цæст къахы
Чи? Æмæ – ды.

* * *

Цыдæр мыл æрцæуы,
Куы радымы, уæд.
Цæрын мæм нæ цæуы,
Рæхуист мын – æгъгъæд.

Фәзәгъын: «Цы кусыс
Кәйдәр зәххыл, ам?
Дә зәрдә ныххус и,
Фәңди йә хъарм.

Куыд хизынц дә хъуыры
Сә кәрдзын, сә сән?
Гыңыләй, ыстырәй
Нә бәэззынц ныфсән.

Куыд цәррис әнә Ир?
Ыскән ын кәрон.
Нысан дын күнәе и,
Күнәе и әфсон».

Ныссадзын мә ныхтәе
Мә уды әдзәм.
Цы фесты мә тыхтә?
Әңгәй цы дән?

Әнхъәлцауәй, уарзтәй –
Кәнын сә әлгъәд.
Әлгъитын мә азтә,
Куы радымы, уәд.

* * *

Зар, мә фәндир, циныл! Зар, мә фәндир, уарзтыл! –
Бур чьирийа дуне хицән къуымтыл карст у.

Алкуыдәр дзы рухс и, алкуыдәр дзы цард и,
Әмә дзы мәнмә дәр иугыңыл әрхауди.

Чи зоны, нә уынын, чи зоны, нә зонын,
Фәлә уарзт сәркүләй әрдзы уидаг хонын.

Рәстәгән йә гом дуар не ‘хәннын күирмәзәстәй,
Уымән әмә уадзын рухсы фәд мә фәстә.

*ЦАЕРУКЪАТЫ Алыксандр,
ЦАЕРУКЪАТЫ Валодя*

УИДАЕГТЫ ХЪАЕРЗЫН...

*Уацау**

Xаритоныл йе ‘фсин Фатъимәт фәгуырыс-
хо. Әнафоны ныдән уынәрмә райхъал,
әмә уыны рудзынджы мынаң рухсмә:
ләг рәвдз-рәвдз йә дарәстә ссәрфта,
а-рацәуынәввонг. Бауагъта йә ахизын,
йә халат әрбакъуырдта, турәй-турмә
паратст йә фәдыл.

Кәй кулдуармә бахәеццә сты, ууыл
нал дзурәм.

Фатъимәт раздәхт йә лыстәнмә.
Хүйссәг әмгәрөн нал фәзынди. Боны-
цъәхтыл ләг дәр әрбахәеццә.

Иунәгәй та схъыг, әмә Бабимә әрба-
цыд Надя. Баччери йә рудзынгәй ауыд-
та, хибар хүйссәнмә бауад, фынайәф-
сон дзы адәргъ. Йә фын ын ма бахъыг-
дарәм, зәгъгә, фәсивәд иннә уатмә
сәхи айстой. Уазәг чызг әрымысыд йе
студентты бонтә. Уәд йә цард Җәй
хъәлдзәг уыди, ныр та, ләг йәхи чердәм
аппара, уый нә зоны, иууыл – әнкъард,
әрхәндәг, дә зәрдиәгтә кәмән радзу-
рай, уый дәр дын нәй...

Уыцы ныхәстәм ын Баби:

– Дә рәбинагдәр дзуринәгтә кәмән
рафәзмай, нә хъәуы дәуән цыма ахәм
фәзынди, уыйау мәм кәссы.

*Райдайән кәс журналы ацы азы 7-әм номыры.

— Уәдәй фәстәмә дә Агуыбе мә тәфтыл дәр нал ауад.

Әнәдзургәйә иуцасдәр абадтысты. Алчи йә хъуыдты аныгъуылд. Хъустыл уади әрмәст Баччерийы мәнг хуыр-хуыр. Йе та, чи зоны, фынтаң дәр әңгәф фәхайджын.

— Баби, уә Баби! Әнәхъазгәйә дын зәгъын: ирон кәфтытә ма мын бацамон, әмә-иу әз дәр чындзәхсәвтә-йедты дардәй ма кәсон. Әз та дын европәйаг кәфтытә бацамондзынән.

Ләппүйи зәрдә ноджы фәрухсәдәр. Курдиат әңгәмә нә райста, йә дзуапп уыд:

— Иу къорд хатты сәм бакәс, әмә фәзалх уыдзынә. Әндәр дзы ницы хъәуы. Әз европәйаг кәфтытә куы базонон, уәд дәр кәм кафдзынән?

— Гәр, әмә цәрәнбонты ацы ран дә хъузджы бадинаң дә? Дәхиуыл дә кусын хъәуы, размә әккуырсын!.. Ехх, дәуәй хорз ләг руайынгәнән ис! Ахуыр — столицәтә! Ам фесәфдзынә әнәбәрәдҗы, — Надя сыйстад йә бадәнәй, бацыд ләппумә. Йә сәр ын дыууә армытъәпәнәй йәхирдәм разылдта, мидбылты худы. — Афтә нәу? Раст нә зәгъын? Ма әм фәфыдах у ме ‘ргомдзырды тыххәй. Хорз?

Баби йын каст йә бәзджын мыдхуыз әрфгүйтәм, йә къәбәлдзыг дадалитәм, ие ‘рвгъуыз стыр Җастытәм, әмә йә риу дзагәй дзагдәр кодта, йәхицән дәр әххәст бәрәг чи нә уыд, ахәм цинай.

Надя рудзынджы фарсмә тәрхәгәй пәтифон әристә стъолмә, вальс сәвәрдта, Бабимә ленкәнәгая зиләнтә райдынта:

— Гъе, афтә ахуыр хъәуы. Мән фәнды — ды стыр ләг суай. Мән фәнды...

Куың фәзәгъынц: ахуыртә райдытой әнтыстджынәй.

Иу изәр та йә киномә ахуынта. Уый фәстә йын загъта:

— Нырәй фәстәмә та мә дәхәдәг хондзынә. Әрмәст-иу әнә галстук бабәтгә ма рацу, науәд дә фарсмә не сбаддзынән.

Әңгәтә дзуоры әви хъазы — ләппүйән уый нырма равзаринаг фарста у. Фәлә...

Фәлә адәмым атауыс: Надя ләппүйи сәр разилын кодта. Ацәргә устытә әвзорнг чызджытән: «Федрат? Әрцәуәг уын уә курәдҗы уә фынды бынәй ласы, сымах та ныгъуылдтыгәнгә джиут. Афтә сәрән хъәуы, гъе!»

Хәдәфсарм әмә сәрыстыр чызджытә та:

— Махәй йын ләвар уәд.
Уәвгә та сын ахсызғон кәм уыдаид!..

Әрзылди Хетәджы Къуыри. Хистәртәй бирәтә, фәсивәдән дәр сә дзәвгар хай рувәнты тынтыл Хетәджы Къохмә аивылдысты. Надя Бабийән амынта: дины мәңгуырнындзинәдты ныхмә пропагандә рапараҳат хъәуы. Алы чингүйтә кәсүн, әмбырдә аразын, уым дзурын. Әрмәст уыдәттә фаг не сты. «Цардмә – хәстәгдәр. Цардимә әңгом бастәй, уәд вәййы хъомысджын пропагандисты дзырд!»

Бабийән фәсивәдимә күкесты чысыл ахъаз наә уыди Надя. Уыцы бонты сыйхаг хъәу Д-ры «Хуыцауы гәрах» әрцыд. Әңгәг, әңгәгдәр Хуыцауы гәрах: дыууә «фсымәры саккъәвда әрәййәфта хъәды, стыр тәрсбәләсү әмбуар аләууыдысты; сә бәлас сын арв әр҆авта, хистәр фәмард, кәстәр хъәумә фәфәдис, адәм мард әрластой әмәй йыл хъәуы астәу «цоппай» скодтой – әлхэзилдәй йыл, кәрәздү цәнгтыл ныххәңгәйә, әртихстысты, зылдысты куы иуырдәм, куы – иннәрдәм; зарәгау цыдәртә дзырдтой, «Рухс Елиайә» куырдтой хатыр, аххуыс, әмәй ләппү фәстәмә әрәгас уа. Наә райгас. Дохтыр ай наә федта, афтәмәй йәе банигәдтой. Къуырийи фәстә горәттәй әрхәңцә медицином къамис, марды скъахтой әмәй дзыллатә әркастысты диссагмә. Ләппүйи куыд бавәрдтой, уыцы уавәры нал уыд йәе чырыны: хуыссыд фәрсмәздәхтәй, әстистә сә къусджытәй рабырыдысты... Әрвдзәф адәймаг наә амард, фәсүтүр әрмәст, фәстәдәр уымәл зәххы бын йәе токифтыгъд байсист әмәй чырыны әрәгас...

Мәңгуырнындзинәдты фыдәй ма наәм цытә рауайы!

Надя ацы џауы бәлвырддзинәдтә Бабийи әххуысәй лыстәггай фәфыста, раугъата сәе газеты. Уымәй зианджын мыггаджы зәрдәхүт райста.

Хурхоры Уастырджийи бон та дын Надя дәр хъәды кәрон Күвән Бәрзондмә куы сәууд. Бабимә наә байхъуыста, сылгоймагән наә фәтчы, ды дәр ма ссу, афтә әлхәгәр әмәй карзәй тохгәнгә наәу дины ныхмә дәр – афтә йын куы дзырдта, уәд. Наә байхъуыста. Әмәй – фәрәдьид. Уастырджийи бәласыл күсәрттәгти сәртәм, сыйкъатәм, алыхуызон мысайнәгтәм әд кърандас әмәй әд фыссән чиниг кәсүнтыл куы фәсис, уәд күвәдзаутәй иу зәронд ләг смәсты, ай, дам, чи ‘рбаугъата, иннә фәтәргай, куывәдонәй ацыд, кувәлгаг дәр нал ахаста

йæ хæдзармæ; кæстæртæ та Надямæ, уырдыцкы йæ атулæм, зæгъгæ, бавналынмæ дæр хъавыдисты. Уый дæр йæ сыкк бамбærста æмæ радымычы ласта. Цалдæр хауды къуыбылеццыти мæ, цъæррæмыхстытимæ... Тугæрхæмттæ. Йæ рис ницæмæ уал æрдардта, бирæ хатыртæ фæкуырдта...

Зондæн æй райста. Раздæры хуызæн карз мыхъхъытæ нал кодта, йæ зондамонæн схуыст-ныхас фæсындæг. Баби ноджы фæбæрzonдdæр йæ цæсты, хъæуккаг адæмы хуыздæр бамбærста. Дзыппыдаргæ чиныджы ма бафтыдта ноджыдæр иу ирон æмбисонд: «Адæм сеппæт цы зæгъой, уый ныхмæ ма лæуу».

Фæлæ Надя йæ дины ныхмæ архайд ныууадза, кæнæ йæ уаг аива, – уый зæгъæн дæр нæй. Йæхæдæг дæр мæнæ-мæнæ æнцондзæрæнтæй нае уыд: федтам æй амæйразмæты.

...Ц-аг молло Мыха æрбадт а-хъæуы дæсныты номдзыддæр Күйлсынмæ. Цæй, уыцы кауымихылыстæгæн къæсхуыр лæг æмæ мækкүйлсæвджын усæй æвзæр æвзæгтæ цы дзырдтой, уыдон нае фæзмдзыстæм, фæлæ æцæг цы уыд, уый та хъумæ зонæм: хъæуккæтæ, уæлдайдæр та сылгоймæгтæ, цыдисты молломæ, фыста сын «дуа»-тæ гæххæтты гæбæстыл, хуыдта сын сау сæрак «чингуытæ». Уырныдта сæ: гъеныр абадгæ чызг исчердæм фæчындз уыдзæн, хинтæгонд адæймагæн йæ фылдаз атайдзæн, сæфт бæлцонæн рæхджы хъæумæ æнæфæзынгæ нæй, æдзот сыл лæппуйы ном рагацау цæттæйæ дарæд – афæдзмæ йын бындар райгуырдзæн, æнтъæрд усы йæ мой фæстæмæ æрдомдзæн, йæ доныхуыппын бадарынмæ куы сарæхса, уæд... Æмæ уыцы фыруæздан лæг йæ уидагджын къухæй иста æхца, алы хæринаджы дзæбæхаг, æнæуи – цыфæнды исбон – суанг хиуæфт тынта... Нæ, «исгæ» раст нæу. Ислæ сæ нае кодта – йæ цуры йын сæ æвæрдтой, амадтой. Уый сæм йæ цæсты зул аивæй дардта. Дæсныфæрсæг-иу куы ацыд, уæд-иу лæвæрттæ (афтæ сæ схонæм, æви – гонорар?) æвиппайды æрбасатар сты.

Йæ кад бынтондæр ныппарахат, æftiаг фæфылдæр, йæ дзуаппийтæй иу – «сæфт бæлцон рæхджы... зындзæн» – æцæг куы рауад, уæдæй фæстæмæ.

Мæнæ йæ бадæны ныдзæм, ныссымæр, цæстытæ хæрдмæ сзылдта, иу стъæлфмæ ныббæгъгъитт, цыма цар схуынкъ кæнинмæ хъавыд, гъуыл-гъуыл хъæлæсæй цыдæртæ лæхуры... Кæсис, хъусыс уымæ, де уæнгты ихæнриз апырх. Айхъуыстай

дәхі кәнә дә бинонтәй искәй ном... Әмә уәд баууәндүн дәр диссаг нәу. Әүүәндүйсү Мыхайыл, цыдысты йәм, фарстой, хастой. Күйлсын та? Йә пайдатә фәкайд сты, мыйиаг? Нә. Уымән дәр – нәүәг күист: моллойән сусәгәй нымудз хъауккәгты нәмттә, сә бинонты хабәрттә, әмә дын гоно-рарәй – хай. Къамәй дәр ма фарста...

Сә дыууәйи ләст алы хуызы дәр цыд, ацы фыңбылызы Кокка күйнә баджиз дардтаид, уәд. Кокка нын исчи нәу. Кокка Күйлсынән йәхі фырт у. Йә чысыләй ардәм зоны Мыхайы. Уарзта йә, нымадта йә ныронг. Урокты йәм дины ныхмә ныхәстәм хъусын нә фәңәуы, хъаст схәссы мадмә: «Хуыщауы ныхмә та дзырдой, нана!» – «Фәләууәнт, бағъәцән! Аллахы фыңдәх сә байяфдзән. Аллах – Акбар! Әнәмбал Иунәг Каджын Стыр Хуыщау!» – фәзәгты Күйлсын дәр.

Кокка дәсәмкъласон у, уәддәр ма әүүәндү Хуыщауыл.

Ныр...

Кәсү къәлидорәй Кокка әмә уыны: Мыха сарайы къуымы әрәвәрдта ламаздыхъ, раласта йә къалостә, цырх цырыхъ-хъытә. Әрzonыгыл. Цәститә хәрдмә фәңарәзта. Цәнгтә радардта разма, әрмттә цүс фәкъусонд сты. Тәнәг бывтәй тагъд-тагъд фәэмзы Хъуыраны фыстыта. Фәгуыбыр, тәрных зәххыл аныздзәвта. Ноджыдәр, ноджыдәр әмә ноджыдәр.

Фәци йә ламаз. Сыстад. Скодта йә къахыдарәс, Дзыппәй систа боннымайәнтә. Йә зәрдил әрбаләууыд: хъуывгъан та? Боннымайәнтә уал фәстәмә афснайәд. Баңыд пецимә, райста пеци сиукъыл әвәрд хъәрмуст донәй ие дзаг хъуывгъан (бинонтә кәрдзынгәнгәйә арынгмә дон кәмәй фәуадзынц), әмә дын пысунәмә куы бараст уайд. Ацы сахат дыууә усы, «дуя» агурәг чи уыд, ахәмтә, кулдуарыл әрбахызысты. Мыхайы, пысунәйә куы раңыд, хъуывгъан зәххыл куыд әрәвәрдта әмә йә астәубос дарддәр куыд әлвәста, хуылызд әрмттә куыраєты фәдджийә куыд асәрфта, афтәмәй федтой. Хъуывгъан ай цәмән хъуыдис, уыцы архайд сә цәстит ауад, баҳудтысты әфсәрмхуызәй. Сә иуы ныхәстә: «Мәе боныл, уыцы стонәй ныр та кәрдзын кәнүнмә дон уадзձысты сә арынгмә...» – ләппу айхъуыста.

Фәзылд. Рәбинаң уатәй райхъуыст йә загъд-замана мадимә. Кәртү раййәфта Мыхайы – уәдмә уый йә комдәл әлвәст фәци, хъуывгъан йә бынаты сәвәрдта әмә боннымайәнтә

уырзтәй әүүилин байдынта. Ләппу йәм бауда, хал ын йәк къухтәй рарәдывта, зәххыл әй ныффәртт ласта, әмә фәрдүйтә аиугай сты. Мыха та лидзәг фәци. Йә фәстә ма хъәбәр ныхәстә нывзылда ләппу: «Ә, цәстфәлдахәг, фәлитой гамхетт! Ай ма ләха-мәца дәр куы дә, әмә дә куы нә зыдтам!..» Дыууә усмә ницы аххос уыд, фәлә уыдонмә дәр куы фәзылд, уәд әвәстиатәй сәхи айстой.

Кокка йә масты судзәгтә куы суагъя, уәд ма бәргә хатыртә куырдта йә мадәй – моллой кәй фәсырдта, уый тыххәй нә, фәлә, устытә дәр әфхәрд кәй байиәфтой, уый тыххәй: йә мады әмдзәрин лымәнтә уыдысты.

Тыхджын хыл нә самадта Күйлсын, загъя аәрмәст:

– Де скъолайы зонд дыл фәүәлахиз уәддәр.

Урокты, әмбырдты дини ныхмә цы хъуыста, уыдон әнционәй быхсыд ләппу, фәлә ма дзы йә мад әмә сә уазәджы ахаст-дзинәдты фәдил галиуырдәм фездәхтә дәр вәйи; гурысхотыл, уәззау тәрхәттыл әй чи бафтауы фәстаг рәстәг, әмә тынгдәр уымән сräмыгъта йә масть. Знон ма скъолайы хәңгәнисты тыххәй горәтtag лекторәй цы фехъуыста, уыдон, абоны хъуывгъан фенгәйә, йә зәрдыл әрбаләууыдысты, әмәйин уый дәр йә мастьыл цәхх акәнәгау фәци. Иннәмәй та фәэмниаг ахуырдау әмә әгъдауджын кәстәрүл нымад уыди, нә йыл фидыдта хистәртимә хи мәнә афтә дарын. Хатыр курәг уымән баздәхт йә мадмә. Фәлә уый та Мыхайы сәрыл куынна ныгәрәхтә ласта. Фаг әй не ‘мбары йә фырт. Әмәйә хъәугә дәр чердәм кәнү бәлвырдзинад?! Ницы удәнцой ийин ратдзән. Къамәйфәрсәг Күйлсын әмә йә Мыха-молло сәхәдәг зонынц, әвәццәгән, әмә уый фаг у.

Надя әмә Баби хъәуы фәскомцәдисонтимә бацәттә кодтой программә, клубы бакастысты доклад, сәхи фыст сценаримә гәсгә равдыстый бынәттон царды худәдҗы нывтә. Адәм дзы базыдтой Күйлсыны, Мыхайы әмә ма кәйдәрты.

Дыккаг бон фәссивәд – beltә әмә фәрәттәй ифтонг – афтәмәй раңыдисты зиугуыстмә фидәнү дыргъонмә. Хәдәвзәрд әмә уәлдай талатә цагътой, бындзәфхәдтә къахтой әмә сә кәрәтты әмбондгонды хуызән сцырхтой. Правленийы уәнгтәй семә архайдта Харитон. Тынг схъазуатон ис ай фәстаг рәстәдҗы, бирә рәстәг әрвиста әеддә-хәдзар, алы күистыты.

Зиууэттимә адзуры истәуылты, зындәр скъахән бындафхәдтыл уәззая беләй баләууы. Хибараәй дәр аzzайы йәхи хъуыдитимә. Йә алыварс змәлдмә дәр йә хъус әнәдаргә нәу. Уәртә фалдәр бакъох сты цалдәрәй, чемәдәр сын цинныхас бацайдагъ... Уый Еzzейы-фырт куы у, Еzzейы, не скъладгәс! Ам дәр ын әнтыст йә заманы, фәлә ныр хәрзаг бирә мулк сласта Астәүккаг Азийә. Афтә у. Ныхәстәм нылләмбынаә Харитон, әмә базыдта: Еzzемә – әхчайы гуцъулатә, гауызтә, каракуль уәлдзәрмтә, әндәр хәзнатә... Ләг әрәнкъард. Нал куыста. Йә бел цыма йә әрмтты ныссалд... Рынчыны ‘фсон сәхимә айста йә гуырыконд.

Кәрәдзийән бавәйяг уыдысты Еzzейы-фыртимә. Йемә фембәлынмә схәңцә дыргъдоны кусджытәм дәр. Сә ныхас – сусәггаг, сә хъуыддәгтә – нығъуылдәй әвзаринаң. А Харитоны бәргәнициәмән хъуыди сә фембәлд, йә тъәнгтә йын аңагъта Еzzейы фәзынди. Фәлә ауыл йә бон нә цәуы, аимәе йын быхсгәйә у.

Әмә мәнә Харитоны хәдзары әмвынг бадынц. Уырыссаг арахъхъәй – әмбәлгә куывдатытә цалдәр ахицән... Къәрцхъус у фысым. Йә цыды сәр ын нәма зоны... Еззе Узбекистаны иу фосдарән колхозы нылләууыд цәрмтты әфтауцдоны. Скъладгәсәй – ам дәр та.

– Дыууәфондзыссаң мини мәм алы рәтты ис әфснайд, – зәрдәхционәй ныууләфыид Еззе. – Уәлә нәхи Дзәуджыхъәуы бәрәгастәу агъуыстытә әрәвәринаң дән. Иннаң исбон куы банимайәм, уәд ма... – уәд уыдон та цас рауайдзысты, уыцы нымәң фелхъывта, цыма дзы Харитонмә исты куы бахауа, уымәй фәтарст. Анығъуылд, ие ‘мбалән зәгъгә чи нәу, ахәм арф хъуыдаты. Нозт дәр ыл куындаң фәбәрәг, сәр иуварсмә азул сындағгай, цъәх бухархуд әрхауд, пъолыл атылд. Ләг әваст йә сәр уәләмә фергъәвта, әрвонграу фестад, худ систа, армәй йә сәрфы әмә, йә бадәнмә здәхгәйә, фәрссы: – Дәуәй афтә амән йә аргъ цас уыдзән? Әнәхъән 1700 сомы! Зәгъ-ма мын: ахәм хъазар худ ма чи дары ацы хъәуу? Ныхъхъус дә? Растан: мән иеддәмә ничи! – дыууә къухъәй зулаив әрсагъта худ йә сәрый, әрбадт фәстәмәй йә бадәны. Арахъхъ рауагъта нуазәнтәм. Йәхион систа. Харитонән цәстәй азамыдта иннәмә. Уый дәр ыл схәңцид. Цасдәр Еззе әдзынәг фәкаст Харитоны цәсгоммә, галиу армәй йын ие уәхск әртъәпп ласта (агуызвәтәй фынгмә әртәхтә әрхауд).

— Хъус-ма!

Харитон әнәуи дәр ләмбынәг хъуыста. Әрдәбонсарәй дәр әңкъарта, Еззе йә цыды сәр фәстәдәрмә кәй ауәрды, рағагъоммә дзы тасдзинад уагъта, хорзәй йәм ницәмә әнхъәлмә каст, әмә ныр «Хъус-ма»-мә йә зәрдә фәкъәпп кодта, фестъәлфыид. Йә фестъәлфт Еззейи әртъәппимә фәиу, әмә йә уазәг нә бафиппайдта.

— Хъус-ма! Әз әмә ды хъуамә иу хъуыддаг саразәм...

— Цавәр хъуыддаг? — хылмондагәй әвиппайды афарста фысым.

Уавәр әмбәрста уазәг, Харитоны схъиуд йә зәрдәмә нә фәңыд, фәлә йә нырма әмбәхсын фәразы:

— Ды уәртә крлхозы фыйяуттимә афтә бадзур, бафидау: уәрыккафон ногзәдтүтән сә иу хай нә бавдисдзысты хыгъды (әз сын уый тыххәй әхца бафидзынән), уәрыччытә куы бай-рәзой, уәд мах сты, әз әмә дәу; фәиртасдзыстәм сә; бынатта сын әз ссардзынән. Зонын, цы хъәуы, уый. Дәуән – хорз, мәнән дәр – әвзәр нә... Фыйяуттимә куы рауайа, уәд хъом-гәсты дәр фендзынә, әвәццәгән...

Еззе ма бынтон хъуызгә хъәләсәй хъомгәсты куы бафтыдта, уәд Харитон бынтондәр хорзау нал фәци. Фервонг, фәтарст, әсгомы хуыз афәльвіта.

— Нә-ә! Дә зонд фәңыд, әви? Уый гәнән нәй, — асагъәс кодта, йә ныхас фәфидардәр: — Уый әхсәнадон исбон у, мәныләй баууәндыйсты адәм, уәд мын ды та цытә дзурыс?! Нә, мә хур, ахәмимә не скъубал дә!

Еззе йәм комкоммә каст, дис кодта, афтә хъәбәрәй дзурыны ныфс әм кәцәй ис, йә мәгүүрү бон цәуылнә зоны? Йә цәстүтә йәм ныууәрәх сты, әрфгуытә уәлдәрәй уәлдәрәгъәвгә цыди. Харитон йә ныхас куы фәци, уәд Еззе агуыв-зә әраевәрдта, худмә дыууә къухәй сәвнәлдта, фидардәр ай әрсагъта әмраст.

— Сабырдәр, сабырдәр, мә лымәнләг.

Харитоны хъәбатырдзинад әрбайсәфт. Харитон хорз зыдта Еззейи-фырты пълан: знагыл кәй банимайы, уый «лымәнләг» схоны, әмә уәд йәхимә хъахъхъәнәд, хъәуай кәнәд. Уыцы хабар дзы әрдәбонсарәй рохай уыд, ныр ай ахәм номәй куы схуыдта, уәд йә зәрдыл цыдәртә әрбалеууыд... Әниу ын сә Еззе әнә әримысынгәнгә кәм ныууагътаид!..

— Мæ лымæнлæг, сабырдаær, дæ хорзæхæй, сабырдаær. Дæуæн мæнмæ æнæхъусгæ нæй.

Еззе систад, систа йæ нуазæн, анызта йæ лæугæйæ:

— Мыстæн гæдийы дзæмбыты йæ бон куы ницы у, ахæм уавæры дæ ды ныр мæ цуры. Ау, уый дæ куыд ферох? Куыд мыхъхъытæ райдыттай? Мæн давыныл ды дæхæдæг куы бафтыттай. Уый дæ ферох? Эз дæхи хъомылгæниаг дæн. (Æркодта та йæ нуазæны). Уæд иумæ нал нуазæм? Иумæ нал кусæм? Фондз азы цæудзæн, уæд мын бригæдтæн хæдмæл бæхтæ æмæ фысты дзида куыд фервитын кодтай, уый дæ ферох? Сæ ныхмæ сын цы 15 фысы æмæ æртæ галы рафыстам, уыдон та кæм фæтары сты? И? Уæд ныр кæрæдзи нал æмбарæм æмæ иумæ нал кусæм? Сисма дæ разы дæ сыкъа!

Харитон ныиффæлурс, ризгæ къухæй систа йæ агуывзæ. Уатырайхъуыст дыгууæ нуазæны æмыр къуырцц.

Баби басаст йæ мадæн, Надя йæ зæрдæмæ кæй цæуы, ууыл. Уый дæр ныхмæ нал уыд, фæлæ йæ гуырысхо дæр загъта:

— Ардыгон бинойнаг дын хуыздæр уыдаид. Надя уырыссаг у, не ‘гъдæуттæм наэ сарæхсдзæн, ие уайсæст наэ зоны, ие æндæр... Уæдæ дæуæн дæр æмæ дæ фыдæн дæр – йæ къæхтæ уæ никæмæн ныхсдзæни.

— Уый раст у, къæхтæ ‘хсынтыл, къуымы лæууынтыл, ай-гъай, не сразы уайд. Хъæугæ дæр наэ кæнынц. Сымах, наэ сылгоймæгты хистæр фæлтæр, дæлдзинæджы бынаты быхсут, сунг ма сæрыстыр дæр вæййт уæ уавæрæй.

— Уый бинтон афтæ наэу. Ирон адæм сылгоймаджы кадыл æвæрын дæр зонынц... Дæ фыды зæрдæмæ Надя æппындæр наэ цæуы. Уый дæр у хъуыдыйаг.

— Эз æй зонын, цæуылнаэ цæуы, уый.

— Цæуылнаэ? – бафарста мад.

Баби дзуапп раттинаг уыд. фæлæ фækъуылымпы: кæртæй ærbайхъуыст сыхаг ус Сасайы загъд, Баччериыйы мæстджын хъæлæс. Сасайæн йæ зымæгон шафран æмæ кальвир бæлæстæй 16 фенахъаз сты бинтондæр – Баччериыйы фыдæй, йæ «прибивкæ» наэ ныххæцьд. Хур, дам, сæ ныццавта.

— Куыд сæ ныццавта хур? Цавæр хур? – хъæр кæны Саса. – Хус къæцæлтæ сæ нытъттыстай барæй, æндæр ницы. Эз «прибивкæйыл» разы наэ уыдтæн, ды мæ баййардтай, уый йеддæмæ.

Ныр сын, марадз, сә сәрыл ф... Мә хуыздәр фәткүуыбәләстә дәр – сәфт, ме ‘хца дәр – сәфт!

Әрдиаггәнгә ахызт сыйхаг ус.

– Гъе, Надяйы дәр уый тыххәй фауы, – хыл куы фәсабыр, уәд йә ныхас дардәр кодта Баби. – Дыргъгуистмә абоны домәнты аккаг кәй нә арәхсы мә фыд, уый йын әргомәй йә цәстмә фәдары.

Ацы минут уатмә әрбахызт Баччери. Гәды къәсәры сәрты йә разәй әрбагәпп ласта, уаты астәу февзәрд. Баччери фәсду-ар зәгәлыл ауыгъд кәрәмисмә февнәлдта әмә дзы кисайыл әрпцид – гәдыйы кәүгә-уст әмә фәстәмә йә рагәпп фәиусты.

– Цәмән әй әфхәрәм? – әрбахызт Зирә. Гәдыйы Баччери ныщавтаид, уый әмбәрста, әмә хъәбәрдәр исты зәгъынәй йәхиуыл фәхәңцыд. Әнәуи дәр әй цы хъуыдаг уыд исказ хистәрән йәхи хәдзары уайдзәфтә кәнүинмә?.. Зирә хъуыдаджы фәдым әрбаңыд Бабимә. Хъәстмә.

– Чи дә Бахъыгдардта?

– Еззейы-фырт. Әrbамидағ та и амбулаторимә... Күрүнвәндтә йәм куы уаид. Горәты хәдзар балхәндзән кәнә сараздән, машинә уыдзән... Хъәздыг фәуәд, алдар фестәд – мә зәрдә йә нә исы, мә ахсән әй нә кусы. Емынәйы къәртт!

– Кусгә та? Кәм кусы, цы мырхы?

– Никуы ницы. Бухарәй-кәцәйдәр схәццә...

Уыцы койтәгәнгә сә әрбаййәфта Надя дәр. Зирәйы агуырдта амбулаторийы.

– А-а! – загъта Надя. – Цъәх уәлдзарм кавказаг худы цәуы, хъинцәнаг сырх цырыхъхъытә йыл. Мән адресыл дәр сылваз репликәтә феппары. Хорз тип цыма наәу.

– О, уымәй зәгъын әз дәр, уымәй, – йә mast цъус фәкъаддәр Зирәйән, әмбаргә хъусәг әм кәй фәци, уымәй.

Баби загъта:

– Хорз тавиц нә цәуы Еззейә, фәсивәды ахәмтәй бахизын хъәуы.

Ставд их ныууарыд. Мәнәуы хуымәй стыр гәппәл – ссәдз гектарәй фылдәр – ныххоста, сферилыдта сай сыйджыт. Правлени әмә ревизион къамисы уәнгтә әрбамбырд сты. Ныф-фыссын хъәуы акт. Харитон кәй наәй, уый Тазейә раздәр ничи

бафиппайдта. Кәм уа әмә цы ми аразы? Йә цәсттыл ауда... Акты йә күх тәkkә фыццаг авәрдта. Тындыз хәдзармә. Цәхгәрмә уынджы фәзылд сәхирдәм. Уәртә сә кулдуарәй рахызт Харитон. Тазе сырдау ныууның гызыд. Йә әрмиттә әрбатымбылтә кодта, згъоры. Харитон фаләрдәм фәзылд, иннә цәхгәрмә уынджы айсәфт. Тазе риуы дзыппәй дамбаца фелвәста, тәхы. Әваст фәләууыд. Әруазал. Дамбаца йә бынаты атыста. Диссаг: күннинчи сә федта! Кәд сә федта, уәддәр ай Тазе цәмәй зоны. Әррайау фәци, ницыуал фиппайдта...

Хәдзармә нә баздахт. Уыциуцәфәй быдырмә асхуиста, ихдәрән хуымы баләууыд, цәхгәрмә дзы баләгәрста, ләкъәрдү ныгъуылдысты цырыхъытә... «Ацы хуым... Уый аэз дән: хост, сәфт, дәрән. Мә цард дәр раст афтә у, гъе! Уәвгә ма цәй цард ис мәнән. Чызи къәхтәй мын мә удыл кафы... Е-гъей, әгъгъәд, Мәнәй Уый! Нал! Нал и быхсән!..»

Уынаффә алыг: бацәудзән оргәнтәм, йә тәригъәдтә фәдзурдзән. Цы абада, уый агадәд! Амәй фылдәр ницы уыдзән. Йә хъару та банкъардта йәхимә. Ламийы ләгәрдә, рахызти фәндагмә. Кәрдәжды къудзигонд стыдта, уәрдәхай ай аздыхта, гуцъулайә әрхафта цырыхъыты бәзджын цыыфта.

Уәдмә изәрдалынгтә дәр әрбахъуызысты алырдыгәй, тәнәг мылазәй дзаг кәнин байдытой дзыхъытә, тәрфытә, әртыхстысты Тазейил. Уый сә раздәр нә бафиппайдта. Ныр тындыз йә хәдзармә рогдәр къаҳдзәфтәй.

Хъәды кәрон – уыццы зәхх фидәни дыргъдонән рәвдү у: бәләстә – әхсәст, чырыәйцагъд, сә бынты мәр – къаҳт, фәлмәнгонд. Цы ма хъәуу! Уалдзәжды хәрзхъәд фәткүү әмә кәрдоойы ногдзыд уисгәндтә «прививкәйән». Зәронд дыргъдоны дәр аборн күистаг нал и, бындзәфхәдтә ‘мә къодәхтә аластой, цалцәтгонд фәуыдзән фәззәжды, раздәры бәләсты бәсты дзы нәуджытә куы ныссадзор, уәд.

Надя бауад Баччеритәм, цы хуыздәр мыггаг әмә кәм баца-гуырдауа, уымәй зәронды афәрсынмә: уәддәр та фәлтәрдзинад исти мары. Мемә, дам, питомникмә куы ацә-уис, бирә бәлас-мыггәйтә дзы хонынц, әмә сәм иумә әркәсик-кам. Ныхас-ныхас, әмә йын радзырдта Алагиры дыргъуист-

гәнджыты скъолайы тыиххәй дәр. Ахәм скъола дзы кусын райдайдзән. Ахуыргәнәгәй йәм күрынц Надяйы дәр. Фидар дзуапп сын наема радта. Иу ран райдытта хъуыддәгтә, уыдан уал фәуой, стәй бәрәг уыдзән. Уыцы скъоламә бацәуын Баччериәнән әмбәлид, әвәдза.

— Мән та ма цавәйраг курсытә хъәуы, афтә дәр мә бынәттон Мичурин күңи хонынц.

— Гәр күниңәй йәе ‘мбарыс! Дәу әмә Мичурины ‘хәен быдыртә ис: уый — дунейыл хъуыстгонд у, академик. Амырыктәйедтәй йәм әрбацәуынц, ахуыр ыл кәнүнц. Ди та ахуырхъуаг дә. Уый күңи фәзәгъын, уәд-иу дын хъыг ма уәд.

Баччери ләмбынәг байхъуиста. Ныронг әнхъәл уыд, цыма Мичурин дәр хүымәтәжды хъәууккаг ләг у, хәдахуырәй басыдта алцыдәр. Къаммә әркәс: дәләмә дәр, уәләмә дәр — хъәууккаг ләг.

Надя къуләй зәгәлүл фидаргонд къәлиндар әристә, Павловы сурәт кәм ис, уыцы сыйф рафәлдәхта.

— Ай чи у?

— Зәронд ләг.

Әвдисы әндәр сыйф:

— Мәнә уый та?

— Уый дәр зәронд ләг.

— «Зәронд ләг» нае, фәлә Толстой у! Дәуән иууылдәр — «зәронд ләгтә»! Ахәм ахуыргонд ләгтә сты, әмә кәмәнфәнди дәр зонд бацамондзысты. Пахуымпартә сты, пахуымпартә, уый зон... Дыргъонмә күниә зилай, уәд витамин нае федтай. Зәронд бәлас биндзарәй скъях әмә йәе аппар. Зәгъын дын, хъалагъурән дәр нал бәздзынә, фәлтау дәхиуыл бакус. Бацу-иу алагираг курсытәм.

Ацы ныхас Баччериәнән тъәнгтәцәгъдән уыди, йәе бил иннәрдәм акъуырдта, йәхинымәр загъта: «Ныр ай цымә зондәй чи фәрсы! Чидәр йәе фыдән кау бийин күйд амыдта, уыйай. Йәе уайдзәфтәй сцъәхдәндаг дән, хәйрағ әй фәхәссә! Мәнән әвзаринағ чердыгәй фәци?..»

Чызг ын йәе уавәр әмбәрста. Фидауәгая бакодта:

— Дә зәрдә мыл ма фәхудәд. Әвзәрән әй нә зәгъын. Әз хистәрты нымайын.

Зәронд ницыуал дзуапп радта, рудзынгәй каст тыргътәм.

Иу әнкъард бон, мигъләдәрсәны, Надя әрбахуыдта Бабийы. Цалынмә уазәг альбомы къамтә уыдта, уәдмә Надя йә писмотә арвитынәеввонг цәттә кәнныныл афәстиат. Фыста раздәры ахуыргәнджытәм, йе ‘мгар чызджытәм. Ног дыргъдәттә куыд хуыздәр бакусән ис, уыцы уынаффәйә дәр кәйдәрты фарста йә ахуыргәнджытәй. Ацы хъуыддагыл Баби әмә иннәтимә дәр адзырдта.

Әрвитинәгтә әррәвдз сты. Баныхәста къонверттә, стъол-гәрон сә әddәгуәлә әррәвәрдта. Баздахт йә уазәгмә:

— Цәмән дәм фәдзырдтон, уый дын зәгъон: аbon мә гуырән бон у.

Түмбочкәйә райста сырх сәны авг, дуканийы әлхәнгә хәринәгтә.

— Әмә йә раздәр цәуылнә загътай? Исты алхәдтаин... — Баби фестад, рахизынмә хъавы.

Фысым әй нә баугъата:

— Афтә уал нәхәдәт уәләнгәйтты зәгъдзыстәм. Официалон фынгтә та — фәстәдәр.

Дыууң агуывзәмә әрдҗытә рауагъта. Бабийы исты зәрдиаг ныхәстә фәндыд, хорз ракувын, хинымәр йә дзуринаң цәттә кодта, фәлә Надя, «Цәй, дә фәндиаг куыд уон», — куы сдзырдта, уәд әй анызта; Баби дәр — йә фәдыш.

Сәлфынәг уарынмә раивта. Рудзынгәй дзәбәх нал зынынц хәдзәртты әндәргтә, бәләстү цъуппыта узын, сә реуа-змәлд ма зынәй ахсы цәст.

Надя цәуылдәр арф ныссагъәс, дзәвгар рәстәг әдзәмәй фәбадт.

Хъусынц дыууәйә дәр къәвдайы мынәг уынәрмә. Иу заман Надя йә хъәбысмә әрбайста Бабийы къух.

— Ахәм рәстәг мән хъуыдтыл аeftауы кәддәриидәр. Мысын байдайын ивгүүйд бонтә. Мәнә ныр дәр...

Сә хъәу Звенигород хуынди. Бәллищаг бонтә дзы арвыиста йе ‘взонгәй. Скъола. Әмбәлттә. Exx, тәхуды, уыцы бонтә ма раздах!..

Звенигород циу, уый зоны историйә. Паддзахбадән уыдис кәддәр, Петр I фыд ацы ран фембәлд Богдан Хмельницкийы минәвәрттимә; ам царди Чехов; сә аргъуаны дзәнгәрәгән та әмбал нә уыд — әрхуы дзәнгәрәг әвзист доны тылдәй, йә

зәланг дәр бинтон әндәрхуызон; Шаляпин, дам, ын йә әрвон зәлмыйтәм байхъусынмә сәрмагондәй әрцыд. Хәсты рәстәг аргъуан срәмыйгътой. О, ацы хъяуәй Фыдыбәстәйи Стыр хәсты Советон Цәдисы геройтә цалдәр рацыд.

Баби йәем фәхъуыста әдзәмәй, фәстагмә загъта катаихъәләсәй:

- Цымә әз кәдмә фәстәзад уыдзынән? Кәд фендзынән алы диссаг бәстәтә? Ахуыр, ахуыр... Уәлдәр скъола...
- Цал къласы дәм ис?
- Дәс бәргә сты.
- Үәдә дын фәндаг ис уәлдәрмә.
- Кәцәй ма? Цас бонтә аивгъуытта... Ферох мә бирәе цыдәртә...

– Ләджы куы бафәнда, уәд алцыдәр уыдзән. Дәуән дә бон у. Дәумә хъару ис. Әз дыл мә зәрдә дарын алзәмәй дәр... Ды хорз ләппү дә: хәд-зонд... Хорз къухтәм баҳаудтә, зәгъгә, уәд дә гъәйтт-ләг раңауид. Дардәр дәхицәй аразгә у. Әз дәр дәм фәкәсдзынән. Әз дә афтәмәй нә ныуадздынән...

Надя Бабийы бәрзәйил йә цонг әрәвәрдта, сәрәй йын бандой кодта йә уәхскыл. Ләппүйи әмбүдәнтыл сәмбәлд дзыккуты әррагәнән тәф. Цәстүтә адзәгъәл сты, йә мидбыннат базмәлыд. Фәлә та уәздан зонд фәтых и буары монцтыл...

Арфәтәм фәци:

- Бузныг, дә гуырән бонмә мә кәй әрбахуыттай, уый тыххәй...

Фатъимәт ма ноджыдәр иу хатт ахъуызыд йә ләджы фәдтыл. Федта йә, фәсәмбисәхсәв Тазеты хәдзары куыд фәкуыси, уый. Нал баҳуыссыд. Йе ‘рбацыд ын баҳъахъәдта. Бафарста:

- Кәм уыдтә! Да хуыссәнуат цәмән ныуугътай?
- Кәм уыдтән? Никуы. Афтә ахызтән кәртмә...
- Әз дә фәдым ацыдтән...
- Әмә цы? О, о! Таземә бауадтән иу әхсызгон хабары фәдым!
- Цавайраг әхсызгон хъуыддаг уыдаид, цымә?
- Әмә дә гъой та цәмән баҳъуыд?

— Аз әй хорз зонын, ма тәрс, әхмән әхсәвдзуан аңауыс, уй. Тазе сәхимә дәр куы нәй. Тазе әддә и – горәты қәмдәр.

— Дзәгъәлы куынә рәис! Мә фәдил әхмән зилс? Күйдзы зылд!

Ахъаззаг хыл сәм раудад. Йә сәрыфахсән ын иу нылләмәрста Харитон:

— Аз демә нал әркүн, ахъуытты у ардыгәй!

Ус ныккуытда:

— Мә цард мын байхәлдтай. Амондәй дәм ницы федтон. Къахсәрфән мә сарәстай. Дәумә куы сразы дән, хәрзбын гъеуәд бадән, гъе!

Йә фәстаг ныхастәй ын нал фехъуыста ләг. Мидәггаг уаты дуар үә фәдил багуыпп ласта.

Үәдәй фәстәмә сын иумайаг нывәрзән нал уыд.

Бонәй-бонмә тади мәгуыр ус. Фәстагмә нылләууыди ууыл: «Фәңғаун Таземә, үә цәститтәй үә ракәсын кәнөн, аккаг фәуа үә усән, гъе стәй-иу мын уәд мә ләджы байсәд!..»

Лази үә күйдәр федта, афтәй ын бамбәрста ие ‘рабацыды сәр. Фәраздәр:

— Хуыщауәй курәгау... Әрбайхъус уал мәм...

Цәссигкалгә фәдзырдата: әхмән әмә күйдәтәп раудад.

— Фәсайдта... Уй үәстәй ныйичын бинтондәр...

Зыбыты иунаң дзырд не схауд Фатымәты дзыхәй. Уй стыр диссаг фәкаст Лазимә. Бәрәг наң уыд, бамбәрста үә, әви – наң... Цы тәрхон рахаста йәхинимәр? Цәсгом ныссуа бинтондәр, афтәмәй дзортәгәнгә ахызт Фатымәт.

Дыккаг бон сәумәецъиккәй аңыд мидхъәуы үә цәгатмә. Фыдмаң наң равдыста үәхи. Әгас бон къуырфынәй фәбадт үә ныйиарәг мадимә.

Хъәды кәрон сәмбәлдисты хъәдгәс Додти әмә Харитон. Сә ныхасы сәр – уыгәрдән. О, наң сырәзт сә уыгәрдәны фарст. Ног дыргъдоны бәстыхай аңы дыууә сәхицән хъавыдисты зылдәгәй әрәхгәннын. Уй ын наң уыдаид; хъәд – дә фәрсмә, Додти йәхәдәт хиңау, уәлдай хъахъхъәнәг дәр сә наң бахъуыдаид. Надя сын фехәлдата сә къуыртт. Уыңы къайных уырыссаг сыл. «Дыргъдон! Дыргъдон!» – әмә үә фәнд атардта.

Додти зәгъы:

— Цәй, фәуәд. Аз әмә сын ды сә бәләстәй къаддәр әфтиаг

нæ райсдзыстæм. Ёз ам – амалгæнгæ, ды горæты – уæй. Мæнæ уал дыргъафон æрцæуа, багъæц!

– Ёмæ уый кæдмæты ахæсдзæн? – нæ фæңыд Харитоны зæрдæмæ ныхас. Фæлæ ахъуыды кодта æмæ бафтыдта. – Уæвгæ ды растдæр дæ.

Кæйдæр змæлын сæ хъус æрцахста – æмæ фæйнæрдæм ацы-
дысты: иумæ сæ мачи фена. Харитон йæ ных сарæста фидæны
дыргъдонмæ. Цима ам æввахс чидæр ис, уйайу æм фæзынд,
æмæ, хуы хъамылы куы ныххъус уа, уйайу ныссабыр. Цалдæр
минуты афæстиат, стæй хæрынкъа систа, бындзыд тала схенц
ласта, иуварс æй аппæрста. Афтæ æхсæдгæ ацыд дардæр. Ёваст
фæлæууыд. Ауыдта Надяйы... Иунæг у? Цæмæн уа ам? Кæсы та
чызг бæлæстæм. Уыны сæ, иуты цур уæлдай афæстиат вæййы.

Лæг йæхи амбæхсынмæ рахъавыд фыццаг. Йæ фæнд фæив-
та. Комкоммæ бараст чызгмæ. Уæзданæй йын салам радта.
Ёппæлынтæ дзы куы байдайд:

– Надя, мах ацы дыргъдонæй дæуæй бузныг стæм æрмæст.
Йæ афоны æмбисонд уыдзæн, диссаг. Пайда, æфтиаг. Паддза-
хадæн. Нæхицæн дæр. Витамин – къубалмæ! – æввахсдæр æм
йæхи баласта: – Йед у... Газетмæ дæр ныффыстон, тагъд рацæу-
дæн мæ уацхъуыд.

Надя ницы дзуры. Фæстаг ныхас æм фæкаст мæнг,
зæрдæлхæнæн.

Лæг кæрдæгыл йæхи æруагъта. Сылгоймагмæ хæрдмæ скаст;
æрбад, дам, баулæф. Уый дæр æрбадт.

Лæг йæ билдауæн ныхæстæ чысылгай раивта сылгоймаг æмæ
нæлгоймаджы ахастдзинæдты коймæ. Хæссы çæвиттонтæ йæхи
çардæй дæр. Амондджын нæу. Аккаг ус ын нæ фæци. Ацы ирон
сылтæм нæй фаг культура, уырыссаг бинойнаг хуыздæр уыда-
ид, æмæ...

Ёмæ æваст Надямæ фæзылд, афæлдæхта йæ уæлгоммæ.
Бацайдагь сын æрмхæст, тыхтона. Сылгоймаджы ныхлæуд –
лæмæгъæй лæмæгъдæр. Ныххъæрыл фæлвары, фæлæ ын лæг
йæ дзых армæй ахгæны. А-ныр йæ хъару фæуыдзæн..., уæд
кæйдæр хъæбæр къух тыхгæнæджы йæ бæрзæйæ рариуыгъта.

– Ёнаккаг! – хъæдбыны айзæлыд Еззейи хъæлæс. – Ёз дын
бацамондзынæн, нæ зынаргъ уазæт куыд æфхæргæ у, уый!

Харитон пыхс йæ сæрыл ахаста, æрдæгласт хæлафимæ ар-
хайгæйæ, фæхиу-фæхиуæй тахт.

Надя рәвдз фестад, әнцъылдтә къабайы армытъәпәнәй сәрфы.

— Ды кәңәй фәдә? Бузныг...

Еззейы-фырт баҳудт.

— Бынтон случайнә нәу мә фәзынд. Зыдтон, ды ам кәй дә. Стәй ма йә зонәг дәр уыд... Федтай: Харитон дәр әrbамидәг! Дә фәдыл зилы, фосы мыггаг! Әмәй йәм дзы радтон... — Фәхъус, ныууләфыд. — Надя, иу курдиат мәм ис: ныртәккә цы хорз ми бакодтон, уый Зирәйән куы радзурис. Зәгъ-ма йын әй. Хорз?

— Хорз, — баууәндыд ыл әмә загъта чызг.

Үәвгә та Еззе дәр әфсармы фәндтимә нә сәфтыд ардәм.

Еззе цәугә-цәүын йәхи әввахс ласы Надяма. Афәлвәрдта — йә цонгыл ын әрхәца. Әрхәцыд ын йә цонгыл иу гуыргъахъ фәзиләнү. Фәләй йәйәхирдәм ағәр куы балвәста, хъисрихийы цыргъ русы куы фәнүхст, уәд чызг йә цонг мәстджын риуыгъдәй рафтыдта. Ләг дәр та йә фәстәмә әрцахста. Надя йәй йә тых йә бонәй (йә Харитоны масть ма куыста) нырриуыгъта, цәф сәмбәлд тәккә цәсгомыл. Бухархуд зәххыл атылд.

Надя — хъәумә тындзгә!

Тазе йә усән загъта, кәй йә зоны, Харитонимә куыд ныс-сүйтә сты, уый. Лази нәгъгъытә-йедтыл не схәцыд, кәуын райдыдта әмә басаст алцәуыл дәр: ләмәгъ, дам, разындиән, әнхъәлдтон, куыд дзырдта, афтәй йәхи иуварс айсдзән уый фәстә, фәләй мә оргәнтәй тәрсын кодта, әз та, мә мәгуыр зәрдәйә, дәу сәр хъаҳхъәлдтон. Әрмәстдәр, әрмәстдәр...

Ләг зәгъинаг уыд — «Хорз әй бахъаҳхъәлдтай», фәләй йәм хи бауromыны хъару разында. Хом кәрдәйнаг хъуымацау — фәлурс йә цәсгом, әнәбонәй бадт дуаргәрон табуреткәйыл әмә хъуыста. Ус та, сынтајджы бадгәйә, ныггуыбыр бынтондәр; рәмбыныкъәздтә уәрджытәм — быцәугонд, цәсгом дыууә армыл әрәнцад, уәхсчытә хәрдмә ныццыргъ сты...

Ләг зынәй систад, цудгә цыдәй бараст Лазийы цурмә, әркъуль әм әмәй йын бынтон ныллағ әмә әнәбон хъәләсәй загъта:

— Лази... Мәхәдәг сәм цәуын — оргәнтәм... Иууылдәр сә фәдзурдзынән... Нал у мә бон афтәмәй цәрын. Мәләтәй фылдәр у ахәм цард. Ноджы ма — ацы худина...

Ус фестад удайстәй:

– Уый та күйд?

– Афтә. Мә фәнд алыг, – загъта Тазе, әмәй йыл ус баууән-дый әнә гуырысхойә.

Лази йә цәсгомы хуыз аивта, йә уәнгты та тых бацыд, хъәләс фәхъәддых.

– Әз дәр мә худинагәй фервәзинаң дән, мә намыс фәстәмә раздахдынән. Күй та әрбацәуа, уәд ын фәрәтәй йә сәр... – ацы ныхәстимә разгъордта, фәрәт әрбадавта, уаты къуымы йә цылыны фәстә амбәхста.

Тазе уины, хъусы уыдәттә, ницы дзуры, ницы змәлы, ницы йәм хъары. Дуне дәр рафәлдәхт. Йәхиуыл дуне раджы ныккалд.

Еззейы-фырт бахоста колхоз «Урсадон»-ы парторт Гауейы кусәнуаты дуар. Арәх әй нырау нә байяфдынә ам бадгә, фылдәр – бригадты, фермәты – адәмимә.

Еззе куырдта, цәмәй йын Гауе минәварәй сразы уа Хәмсийы хәдзармә: Зирәйи куры.

– Нә дын ацәудзынән, – загъта Гауе. – «Йә аккаг нә дә» – ници зәгъы. Уый тыххәй дын н‘ ацәудзынән, әмәй мә иу хатт әввәр асайдтай. Хивәнд дә, әгоммәгәс. Де ‘ууәнк баҳордтай мә цәсты. Дә зәрдыл ма ләүдзән: партимә цыдтә, рекомендации дын мәхәдәг ныффиистон. Къладовкәйи хицау уыдтә, систой дә (дә бынат та иу сахъат ләгән радтой). Әрвистам дә бригадирәй. Нә бакымдтай. Организаторәй, дам, нә сарәхседзынән – уый әффонәй. Ләввәрдтон дәм галтә: «Күс!» Нә та сразы дә, дә сәрмә не ‘рхастай ахәм куист. Уалынмә цыдәр әрбадә. Фесәфтә. Фәзындиң нәм фондз азы фәстә.

– Сәфгә нә фәкодтон. Астәуккаг Азийи куистон, уымы климат мын хуыздәр цәуы. Колхозәй нә алыштән. Уым дәр колхозы уыд мә фыдәбон... Әз әнхъәлтон, ды мәм хуыздәр цәстәй кәсис... Әз та ма дын ләвар сластон – гауыз... Әрбахастаин әй, фәлә мәм ардәм куыддәр аив нә фәкаст...

– Дә гауыз дәр дәхицән уадз, мә хур, минәварыл дәр мә ма дом.

– Персайнаг горцье...

– Сәгъездарм мәм ис, мә фаг у, – Гауе сыйстад, йә дәгъәлты дзәгъ-дзәгъ ссыди.

Еззе дәр йәх худ сәрыл бәстондәр әрсагъта әмә Гауейы фәстә рахызт.

Әксәвы Гауейы йәх хүйссәнуатәй сыйтын кодта колхознотай иу. Хәжхон хизәнүәттәй әрхәецә кәстәр фыййау, партимә кандидат; парторджы хұусы бағагъта: Харитон әмә хистәр фыййәуттәй иумә цыдәр әвзәр фәнд фәзынди, фосәй хъавынц... Фехъуыста сын сәс сусәг уынаффә. Парторг раппәлыд ләппүйә.

Гауе йәх дзаумәттә акодта әмә уыңы фәдыл сәрдары хәдзары баләууыд...

Йәх хъәцилдзабыры хуыд сыхәлд, әмә Хәмси быдырәй раздәр әрбацыд. Къәлидоры әрбадти даргъ бандоныл, дзабыртә раласта, әркаст хуыды хәлдмә.

— Уәртә Уый (иे ‘фсин Саучызгмә йәх номәй никуы фәдзуры), мәнә ма адон фен.

Саучызг къәбицы архайдата. Ләджы змәлдмә нырма ныр рахызт, райста рәхсинаңтә, радта йәм ивәнтә – хәдзары-даргә дзабыртә.

Бады Хәмси. Сагъәстә... Сагъәстә... Ахастой йәх рагбонтәм, йәх мад әмә ма йәх фыд әғас куы уыдысты, хохәй куы нәма ралыгъдысты, уыңы рәстәджытәм. Цәрәнбонты – тухи, хорхъуаг, дарәсхъуаг. Быдираг хъәуы исқәмә әххуырсты бацу, дә мызд – нартхоры дыууә-әртә мәртү, хәрәгүл кәнә бынтондәр де ‘ккой схәсс дә бинонтәм... Абон дәр ма хәхбәстә нәма бафсәст хорәй, абон дәр ма хәрәг – нә кусәгфос, нә уаргъхәссәг хәхбәсты гакъон фәндәгтыл.

Дард кәмдәр арв ныннәрыд. Дымгә рахъазыд бәләстү цъуп-птыл. Әрбахаста уарын.

Ахәм боныхъәд хъуыдтыл әфтауы ләджы, сагъәстыл... Зәрөнд ләг ныллаң хъәләсәй йәхицән базарыд: «Царди әмә, дам, уыди, куы зәгъынц, Дыгуры хәхты Цәлхъосты Гуыйман...» Зарәдҗы таг нае аскъуынгәйә, сыйсад йәх бадәнәй, къәлидоры рәбинаг къуыммә бацыд, сәвнәлдта уәлиуа зәгәллыл ауыгъд хъисфәндирмә, әристә йәх әмә йәх куыраты фәдджийә рәвдаугә ныссәрфта. Йә фәндиримә архайд ын бафиппайд-той бинонтә, хәдзары чи уыд, уыдон иууылдәр, әмә йәм сәхи әвваҳс ластой: Саучызг ныууагъта йәх куыст, ныллаң бандоныл

байхъусынæввонг къулräбын æрбадти, рынчын Зирæ йæ хуиссæны æрзылд дуарырдæм, Надя йæ дæлфæтæм бадт, хос æмæйын дон цæттæйæ дардта, ныр сæ æрæвæрдта тумбочкæйыл, Зирæйы фæндон дуар æрдæгмæ байгом кодта. Ацы сахат рынчынфæрсæг чи æрбафттыд сыхæгтæй, уыдон дæр, хъуыддаг бамбаргæйæ, бафæстиат сты...

*Царди æмæ, дам, уыди, куы зæгъынц,
Дыгуры хæхты Цæлхъосты Гуийман –
Разагъды цуанон, сабыр хæд-зонд лæг –
Бинонты дарæг æд къобор галтæ, –
Хъила æмæ йын Гæллеу хуындысты:
Йæ армы къускæй цæхх кæмæн дардта...
Æмæ сыл, зæгъы, куы рараст вæйы
Хорамал балцы быдыр-бæстæмæ, ныдæн заркæнгæ,
Æрæфы дон ын хъырнаæт æмбал уыд.*

*Хуыцаумæ кувæм, табу Йæхицæн, фæлæ нын, зæгъы,
Алкæд рæсттытæ Уый дæр нæ кæны,
Æндæра, зæгъы, æндæр фæндагыл ценнæ аздæхта,
Ценнæ аздæхта сай фыдгæнджыты? –
...Бадилон хъалтæ – дыууадæс лæгæй,
Семæ ма ноджы – чьеgъре-хъузæттæ.
Дурзæрдæ æмæ хъæбæрдзых адæм.
Сæ хæцæнгæрзтæ цæхæр куы калдтой –
Æвзиист донытылд, зæриндонастæрд,
Сæ бæхтæ та нын – тæлтæг саулохтæ.*

Къærныхты балæн сæ разæйцæуæг – сæрыстыр æлдар.
Æгъgy! – зæгъgæ, дын фæцъæхснаг ласта, галты фенгæйæ:
– Нæ физонæтгæттæ – мæнæ нæ размæ!

...Фæлæ нæ федта уæрдоны куыры чысыл хохаджы,
Бинонты дарæг Цæлхъос-Гуийманы.

Гуийман, мæндзи лæг, сæ размæ растад:
– Уæууæй, цы кæнут, а-уæздан адæм,
Мæ надыл*, дам, мæ ауадзут, æмæ хуыздæр уыдзæни...

* Над – ам: фæндаг.

Нæ дарæг галты кæдæм фæтæрут, мæ сабиты ма цæмæй хæсдзынæн,

Цæмæй дардзынæн?

– Цæуыл нын тыхсыс, Хуыцау хорз у, æмæ адон чи ныzzад,
Уыцы хъуг та дын ныzzайдзæни, ны, нæуæг гайлæгтæ!

Къærныхты раздзог ехс дард фæхаста,
Æнæрцæф лæджы хъæбæр æрçавта
Æмæ ма ноджы иу дæр ныссидти...

Уæ Гуыйман, ма ис сæмæныл бастæй дæ даргъ хъyrimаг,
Уæ Гуыйман, ма ис сæгъдзарм барчъийæ иftyгъд нæмгуытæ!
Цæмæн сæ садзыс дæ бæрçагъудты?
Кæдæм фæтындзыс, хъуызæнты хъуызgæ, лæсæнты лæстgæ?
Дæ къахайст, уæдæ, цæй рог ærbaci,
Æрæфы дон дæ куынал æйиафы!

Нарæг фæзилæн... Чысыл къуырф æрдуз...
Йæ сæрмæ – рæсæн... Гуыйман æрnyгъуылд
Къæдзæхы скъуыды бæлæсты аууон...

«Дæнг!» – фæцыд, æмæ – сæр-барæг ахауд,
«Дæнг!» – фæцыд, æмæ – дыккаг æрзæбул,
«Дæнг!» – фæцыд, æмæ – æртыккаг ахъил...

Иугай сæ хъауы Гуыйман – мæстджын лæг,
Æмхъола систы лæгæй, хайуанæй зилгæ цоппайы...

– Цы зæд, цы дуаг дæ? Дæхи ма равдис!
Ай нæ быныскъуыд бынтон куы кæнys!

– Цæуыл мын тыхсут? Хуыцау хорз у, æмæ сымах ныйярæг –
Уыцы устытæ ныйярдзысты та нæуæг тырынтæ!
Дыууадæс лæджы дæлгом-уæлгæмттæй
Къуырфау æрдузы хурмæ лæзæрынц...

Иу ма дзы баззад... Катайæ силлæг,
Чердæм цы кæна – йæ уд нæ зоны.

...Гуыйман, хæрцзуанон, хæтæл æруадзы,
Хъyrimаджы хъуыраj фæстæмæ ‘фтауы

Мәләтон нәмыг әмә ныдздуры:

– Гъей-гъей, дәлә ләг, фәцу сәрәгас,
Уәс сау әмбисонд фәдзур дзылләтән.
Фәлә-иу, беңау, мәнгәттә ма зәгъ¹
Цәлхъос-Гүйманәй... Хуыцау – нә сәрмә...
Уый зоны алцы... Табу – Йәхицән!

Саучызг фыщаг хатт нә хъуыста йә ләджы уынгәг хъәләсмә, йә фәндүры хъазтмә. Срыст та йә зәрдә уымән дәр. Аәрызгъәлдәтә йә цәссиг. Зирә та, цима дзы йә низ ферох, ие уәнгтил схәңцид. Кадәджы дзырдтә, цас арахст, уыйас ивта уырыссаг әвзагмә, цәмәй сә ‘мбара Надя дәр. Хъисфәндүрәй цагъд йә зәрдәмә арф бахъарда уымән. Бафәндыйд ай кадәджы мидис хуыздар базонын. Блокнот әмә кърандас дәр та райста.

– Аәмә дарддәр та цы баисты?

Фарстән дзуапп радта Хәмси йәхәдәг:

– Хабархәссәг ма кәй ныууагъта, уый лидзгә-лидзын комы ләгъз ранмә рахәццә. Ам хәрхәмбәлд фәци дыуудаңсаздыд родгәс ләппүйил. Уый әррадзаст ләджы куы ауытта хъамалвәстәй, уәд фәтарст йә фосән әмә ныхъхъәр ласта: «Фәдис! Фәдис! Абырджаитә родты фәтәрынц!» Ләг ногдыйдәр ферра, ләппу дзы лидзы, фылгәнәг ай нә айиафы әмә йыл уәд йә хъама нывзылдта. Цыргъаг сәмбәлд лидзәгыл. Уәләфтәу ыл нә уыд, зәгъгә, уәд бабын уыдаид мәгүүр ләппу. Ныр дәр ын аслам нә рауд: хъама уәләфтәуы ахызт әмә ләппүйи галиу цонджы рәмбыныкъәдзәй дәлдәр – дыууя стәдҗы ‘хән ахызт әмбисмә...

– Цы баци уыцы ләппу? Дыуудаңсазы йыл цыди бәрәгдәр, уый та цәмәй зоныс?

Хәмси сәрыстырыәй:

– Куыннәма йә зонон, кәд әмә уыцы родгәс әз мәхәдәг уыдтән!

Аәмә ацы ныхәстимә Хәмси йә галиу дыс мидәгау бассывта: мәлләг цонгыл разынд дыркъуымтәносвәд. Хәмси йә цонг азылдта әмә йә нос разынд мидәджырыгәй дәр әмә әддәрдыгәй дәр.

Надя йәм ләмбынаң аркаст. Хәмси уатмә бацыд әмә, әнәкәрдзәм хъама йә къухы, афтәмәй уайтагъд фәстәмә

рахызт. Надя райста тәмәнкал хъама, әркаст ын йә пысылмон фыстыгтәм. Тарст-әвнаәлд әм кодта, әрхаудис ын әмә пъолыл фәңцид хъамайы болат зәланг.

- Уәх хорзәхәй, бафснайут-ма йә тагъддәр, – тыхстәй сәзирдта Саучызг. – Айдағъ йә уындәй дәр зәрдә ныккәрзы.
- Уәд – кадәг у әви зарәг – уый та чи скодта?
- Адәм, мәх хур, адәм... Гуыйман ма бирә фәцард уый фәстә. Амард зәрондәй. Фәлә йә кадәг цәрдзән...

Редакция. Уацау әрдәгфыстәй баззад, әфсымәртәй иу – Алыксандр – күы фәзиан, уәд.

СКЪОДТАТИ Эльбрус

АЛДÆНБИД РÆНГЪИТАÆ

ÆЦÆГ АРГЬАУ

Сифти сир-сир, тæрси къær-къær,
Гъолон-молон – гъэди сэр.
Къехти буни – фæззæги гъær,
Æхцæуэн æй и унæр.
Æгæр дессаг æй а дæр,
Фал дессæгтæ разæй æнцæ.
Цæй, цæуæн нур идардæр...

Уæлбæласæ рæсугъд гъæдкъуæр
Даргъ нийвазуй æ къуæр-къуæр,
Медæгæй ба ес цидæр, –
Бауорæдта æ уолæфт дæр, –
И тарст золкъæй тæргъæддæр
Ка ма уа, – мæгур – æ сær.
Сос къæс-къæс кæнуïй тæгæр,
Думгæ ин калуй æ хъуæцæ.

И фат-гъæдкъуæр хъæбæр косуй,
Хуæрд къалеу кæнуïй кæдзос,
Æнхъуæт хæлхъæ рапæгозуй,
Бакъуæр-къуæр кæнуïй, – байгъосуй,
Балæууй еу усмæ гъос,
Бадаруй цъасæбæл гъос.
Ци дзоруй, цума, ке хæццæ?!

Бахуайуй æма байгъосуй,
Бахуайуй æма байгъосуй, –
Ести, дан, си æzmæлуй?!

Мæгур золкъæ никъкъæлос уй,
Æ бор бауæр ниффæлорс уй,

Æ хъисмæтæй нæ исбоз уй,
Рагацау тæссæй мæлуй.
Бахуæстæй ибæл резæнгæ,
Æ «хæдзари» зир-зиргæнгæ,
Нæбал кæнуй нур æzmæлгæ,
Æ бунати ниссæлуий.
Æ кæрон, зонуй, ке ‘рхæццæ ‘й, –
Гъæдкъæри хæццæ ци схуæцдзæй?!

Е фегон кæнуй бæласæ,
‘Ма фелвасуй нихи асæ
Уомæл золкъæ æ цъасæй.
Нихъуæрун нура – æ хуасæ,
Фал райваза æ мийнасæ, –
Минкъий бал си рагъаззæй, –
Е дæр, дан, мин агъаз æй,
Нæ си æфсаæдү мæ дзæццæ.

Гъæдкъæр имæ листæг кастæй,
Æ биринкъæбæл фелвасгæй,
Æ дингæсæн – æ туасæй
Хъоппæгъgomau ниссæццæ ‘й.
Уæдмæти ба дунги уастæй, –
Ци æзнæт æй, ци хæсмаст æй! –
И бæласæ ратастæй.
И гъæдкъæр куддæр фæцæй,
Кæцæй зудта уой, кæцæй, –
Думги хастæй, æгæр хуастæй
Æмбуд къалеу фæссæтдзæй.
Ести ин зудта, æццæй?
Фал и золкъæ ци фæцæй?

Æртемæй дæр рапахаудтæнцæ,
И гъæдкъæр бунмæ не ‘рхæццæ ‘й,
Фæццудæй къæрццитæ, гупп.
И къалеу зæнхæбæл – зупп,
И золкъæн ба æ хуæдфарсмæ
Уæхæн адтæй зургæ тъупп, –
Монти сифи – æнæлази –

Æхе цæфæй устур цъаси –
 Раервазтæй зæнхи уæнгæ, –
 Фæйиервазтæй æнæмæнгæ,
 Æхецæн хелуй еуварси...

Уобæл бал, нерæн, фæцæнцæ
 Гъæди дессæгтæй цалдæр:
 Фудæнгъæл фæцæй гъæдкъуæр,
 Исуолæфтæй и тæгæр,
 И золкъæ дæр ниви фæрци
 Багъæуай кодта æ сæр.
 ‘Ма æ цийнæ æнæбæрцæ ‘й, –
 Цард цæуй бал изолдæр.

* * *

Ду мæ фарстай, – нур, дан, мæ цæмæн уарзи,
 Ка ссердта дзуапп еци фарстæн дуйней?!
 Магъа, цæмæн? Кай зонуй, уотæ хуарз дæ,
 ‘Ма дин нæуарзæн, æвæдзи, нæйие.

Ду мæ фарстай, – нур ба ма мæ куд уарзи,
 Мастæй æндæр ку неци дин дæн, уæд?!
 Хуссун кæнуун доникъосæй мæ арти,
 Фал фæтæгенау скæнуй уæлйай пæртт.

«Ма мæ уарзæ, ма уарзæ!» – мин ма дзорæ,
 Кæд дæ фæндуй нæуарзон ‘сун мæнæн, –
 Фæлтау дзорæ : «Уарзæ мæ арви хорay!» –
 ‘Ма ди мæ уод суæгъдæ уа фудæнæн...

* * *

Кизгæ ‘й берæ уарзта сосæг, æргомæй
 Æма баримахста æ карæ уомæй.
 Зæрдæй хæлар адтæй, – уæхæннæе нæйиес,
 Фалæ æ гъар кастæн лæгъуз æ медес.

Лæхъуæн кизги батæй куддæр басор уй,
 Æма æрдæгсастæй хатир ракоруй,
 Æллæх, уæхæн гъар уарзт хизтон æвzonгæй,
 Фал мин ци адгин æй, бауæр æстонг æй!

Үүхүүэй, рамәмардтай, кизгай, дә цийнэй,
Хуцау, рамәтонә нура и хийнэй,
Æндәр нэбэл уодзэй мә над дигорон, –
Кэндзэн гъезәмарә, – кәд ма фәццәр...

* * *

Ләг е ‘турцәй рәдүйагә ‘й,
Нә ләдәргәй, еуәй-еу
Фәллух кәнүй зәрдиуагәй
Æхе буни ә къалеу.

Ци нә рауайуй дзәгъәли
Æнәбари, е – барәй,
Фал, мә лимән, куд әнгъәли?! –
Æ зәрдә ба хәлар әй...

Масти фәдбәл әнәбонтә
Фәццәунцә агъудәй.
Хатир кәнун ка нә зонуй, –
Æ корун уой багъудәй...

Адәгонтә ‘ма хеуонтә,
Къәдзә-мәдзә над – әрра...
Зәрдихудтитәй ә бонтә
Хуматәг ләг куд цәра!

Гәдзә-гәдзә, гәдзәгъонтән
Сә цәрәнбон берә уа, –
А зәнхән ан еу бийнонтә –
Кәмидәр уа, кадәр уа.

* * *

Хъал дунгә ма әрвти фәэти
Тәккә ‘зинә дәр гъазта.
Æгэрөн цард размә хәссун
Толдзәхуз ләг фәразта...

Æдзәллаг хор и фәсмегъәй
Ләмәгъ тунтә әруагъта.
Мәстмәләнән мә уорс рехи
Сатәг думгә рагъазта...

Листæгуарæ бизирттæгау
Фæсалæбæл рабадтæй.
Уæдта бабæй идзирд лæгай
Рацудæй хор æ уатæй...

Цард цæуй идуйгæ мегъи,
Хор сор цар ма ефхæссуй.
Уæгæ думгæ мæ уорс рехи
Ескæд-бонмæ æрхуссуй...

ТОХСЫРТЫ Къоста

ДЫУУÆ АЕМДЗÆВГÆЙІ УАЛДЗÆГ

Хъæу цæры йæ фарнæй,
Амонд нæ хынцы.
Хуры чызг цъæх арвæй
Рацыди чындзы.

Цины цæст фæхуды, –
Й' акъахдзæф фæлмæн.
Уды нæмыг, уды –
Хуры рухс тæмæн.

Ног чындзы æнгасæй
Бон цыма фæзынг.
Хохы тад гæбазæй
Разынди йæ сынк.

Даргъ æнгуылдзы бахуыд
Дарæстæ – рæсугъд.
Ахæм чындз нæма уыд
Мах хъæуы хæрзуд.

Сонт удыл ныхæсы, –
Аив у, хæрзконд.
Хуртæ дзы ныккæсы, –
Урс мæйтæ, зæххон.

Цинвæлыст цъæх бонты
Ис йæ монц, йæ уарзт.
Астымы хуымгонды
Гомкъахæй фæраст.

Базыртыл цы тæхы?
Цинæй у тыппыр.
Маст æмæ фыдæхыл
Сауыгъта гуыдыр.

Саби дәр фәхъәлдәг, –
Ферох дзы йә мад.
Хистәры къәдз ләдзәг
Нал ләууы әңцад.

Алкәйы хәдзары
Базмәллы ўргом
Хуры чызг, цъәхдзалыг...
Уалдзәг у йә ном.

ЗАРӘГ

О, чызгай, цы хъарыс
Ды мәнән дә сәнттә?
Кәд мыйиаг ды хъавыс
Фехалын мә зәрдә.

Уарзын дә? Нә уарзын,
Ды фыдынд, цъәхцәст дә.
Уәд цәмән фәразын
Зилын әз дә фәстә?

Айфыццаг нә тигъыл
Фестәм мах хәрхәмбәлд.
Нал уыдтән мәхиуыл,
Әз фәдән зәрдәхәлд.

Кәд ыскодтай уарзтәй
Ды мәнән кәләнтә.
Әз дә иу фәкастәй
Райдайын дзәгъәлтә.

Алы бон дәр зәрдә
Ныр дәумә әхсайы.
Сур зәххыл дә фәдтә
Радыгай нымайын.

Катай низ кәмән нәу, –
Нал дән әз мә сәрән.
Нәй мәнән әнә дәу
Иунәгәй фәңәрән.

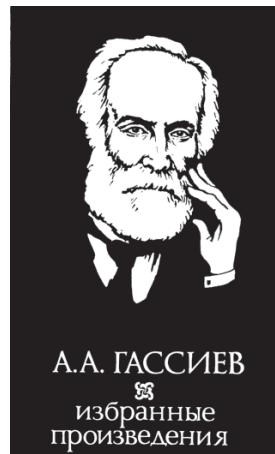
ГАССИТЫ АФАНАСИ: 170 АЗЫ

ФЫЩЦАГ ИРОН ФИЛОСОФ

1876 азы журнал «Христианское чтение» Гасситы Афанасий куыст «Новейший философский реализм об основах религии и нравственности» ныммыхуыр кодта ахәм разныхасимә: «Печатаемая статья, замечательная и своими внутренними достоинствами, замечательна особенно тем, что автор ее – А. А. Гассиев по своему происхождению закавказский осетинец, получивший высшее образование в Киевской духовной академии; философию Гербarta понимает и анализирует осетинец! Какое разительное опровержение западно-европейских теорий о расах и племенах, теорий, отрицающих во многих народностях самую даже способность понимания философских соображений!..» Әнәрвәссон европәйәгтә цәмәй әнхъәл уыдысты, әмә ирон ләг, талынг «туземцы» кәй хуыдтой, уыцы кавказаг адәмты минәвәрттәй иу философон наукәты бәрзәндәтәм кәй схызт әмә европәйаг стыр ахуыргәндәй бирәты сәрты кәй акаст.

Гасситы Афанасий (Афәхъойы) ном айхъуыст канд Ирыстоны әмә Кавказы нә, фәлә әгас Уәрәсейы әмә Европәйы дәр. Профессор С.А. Венгеров әй хуыматәджы нә бахаста йә чиныг «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых»-мә. Чиныг уагъд әрцид Бетъырбухы 1915 азы.

Афанаси ныуугъята хъәздыг сәфәлдистадон бынта философийә, социологийә, этикәйә, дины историйә, этнографийә, лингвистикәйә, экономикәйә, педагогикәйә. Ацы наукәтәй алқәәзыы дәр бакодта ахадгә иртасән куыстытә. Уымәй уәлдай, йә наукәйы «хъузджы» нә бадт. Философ-гуманист карз әмә әгъятырәй

А.А. ГАССИЕВ
избранные
произведения

фыста, адәмән, ажсәны цардән знаггад чи кодта, уыцы идеологии ныхмә, йә публицистикә арәэт уыд хицәутты хәрам миты ныхмә. Сидти социалон прогрессы сәрвәлтау тохмә, архайдат, цәмәй Кавказы адәмтә разәнгардәй цыдаиккөй рухс әмә ахуыры фәндатыл, бауарзтаиккөй уырыссаг күлтурә.

Афанаси райгуырди, Дзәуджыхъәуы фидары цур цы ирон хъәу уыд, уым. Дыууә азы йыл куы раңыд, уәд амард йә фыд Абрам. Ләппүйи тынг фәндыйд ахуыр кәнин, фәлә мәгүыр адәмы цотән ахәм фадат кәм уыд? Цыппәрдәс азы йыл куы сәххәст, уәд дын әнәнхъәләжды дины скъоламә куы бахауд. Фыссәг-публицист Цәголты Георгийи ныххастәм гәсгә, хъуыдаг афтә рауад, әмә-иу Афанаси кәимә хъазыд, уыцы скъоладзаутә әрдомдтой сә хицауәй, цәмәй Афанасийи райсой скъоламә. Куы наә йә райсой, уәд уыдан иууылдәр сә ахуыр ныуудздысты. Скъолайы хицаудән әндәр гәнән нал уыд әмә йә райстой. Гасситы ләппу йәхи равдыста стыр зәрдәргъәвдәй. Дины скъола каст фәци 1862 азы әмә йә, Кавказы мидәг чырыстон дин сног кәнныныл чи куыста, уыцы ажсәнад ахуырмә арвыста Стъяраполы дины семинармә. Ам Афанаси уайтагъд раңыди хуыздәр скъоладзауты рәгъмә. Семинары ахуыры хайады бazzади гәххәтт. Уым фыст ис: «ие 'нтыстыты руаджы хаст әрцыд хуыздәр ахуыргәнинәгты къордмә».

Стъяраполы семинар каст фәци 1867 азы, әмә йә хорз ахуыры тыххәй арвыстой Киевы дины академимә. Уыцы рәстәдҗы мәгүүр адәмы цоты дины уәлдәр скъолатәм наә истой: «неблагонадежные» сты, зәгъгә. Суанг ма митрополит Филарет дәр дзырдата: «Зәхкусджыты сабиты аәтәр... наә хъәуы ахуырмә исын... Ахуырад сә раст фәндагыл куы наә акәна, әмә сәм змәнтыны зондахаст куы фәзына».

Фәлә Афанаси иттәг цәттәе кәй уыди, йәхи арәхстдҗынаәй кәй равдыста фәлварәнты, уымә гәсгә йын әнә айсгә наә уыд. Академийи правленийи секретарь Советы куыд загъта, афтәмәй сыгъәг синоды обер-прокурор «бар радта Гассийи-фырты райсынаен» ахәм дзырдимә: «Кәд йә зондахаст раст уа...» Фәлә Гасситы ләппу раджы бамбәрста, әрдзы фәзындә әмә царды фарстатә дин куыд амоны, уый раст кәй наәу, дины амындытәй йә зәрдә цъәх кәннын байдыдта, Әмә ма академийи студент куы уыди, уәд йә хъус адардта философимә.

Уым йæ курсон куыстытæй иуæн равзærста, пысылмон ахуырады сæйраг чиниг историон-философон критикæйы куыд æвдист цæуы, уыцы фарста. Гассийы-фырты куыстæн скодтой стыр аргъ, рецензийы ныффыстой, йæ куыст «оригиналон» æмæ кандидаты къæпхæны аккаг кæй у. Уыцы куысты тыххæй йын лæвæрд æрцыд хуыцауахуыры кандидаты ном. Фæстæдæр та психологийæ, философийы историйæ, педагогикæ æмæ бындурон хуыцауахуырæй магистрон фæлварæнтæ æнтыстджынæй куы радта, уæд нымад æрцыди магистрантыл.

Академийы фæстæ цыппар азы дæргты Гассийы-фырт куыста Мæздæджы дины скъолайы разамонæгæй. Уыцы куыст ын ноджы фæарфдæр кодта, динмæ цы критикон цæстæнгас дардта, уый. Хъуыддаг ракатыдтой аргъуаны кусджытæ æмæ йæ ныхмæ систадысты. Афанасийы йæ къух сисын баҳуыд дины кусæндæттыл. Уый фæстæ алы куыстытæ кодта Фæскавказы бирæ рæтты, фæлæ йæ сæйраг куыст сси наукон æмæ литературон сфæлдыстад. Фæскавказы цы рæстæг бакуыста, уый стыр бынат æрцахста йæ дунеæмбарынад сфидал кæныны хъуыддаджы. Ам йæхи цæстытæй федта мæгуыр фæллойгæнæг адæмы уæззау уавæр.

Афанаси næ баурæдта йæ маст æмæ æргом радзырдта, мæгуыр адæмы уыцы уавæрмæ чи æтардта, æххормаг æмæ бæгънæг кæй аххосæй сты, хæңгæ низтæ сæм æмхиц цæмæн сты, уый тыххæй. Хицауад Гассийы-фырты фæзылынджын кодта, адæммæ тохмæ сиды, зæгъгæ. Аæфхæрд адæмы бартыл дзурын сис йæ царды ахъazzагдæр нысан. Уыцы рæстæджы цы уацтæ ныффыста, уыдон иууылдæр уыдисты хъæздгүиты ныхмæ арæст. Аæмæ йын, кæй зæгъын æй хъæуы, хицæуттæ уыцы хъуыддæгтæ барынмæ næ хъавыдисты. 1904 азы йæ системой йæ куыстæй, «политикон æгъдауæй йыл зæрдæдарæн кæй нæй, уый тыххæй». Аæндæр куыстмæ йын бацæуæн нал уыди. 1906 азы æрзыздæхт Дзæуджыхъæумæ æмæ кодта æрмæст наукон куыст, мæгуыр, хъизæмайраг уавæрты царди, афтæмæй. 1915 азы, 71 азы йыл цыд, афтæмæй амарди.

Кæд йæ ахуыр дины хъуыддæгты фæдыл уыди, уæддæр иттæг раст бамбæрста наукæйы, философийы æмæ демократон хъуыдисты раззагдæр минæвæртты идеяæтæ æмæ ныллæууыди материалистон философийы позицитыл. Уымæ гæсгæ Гассийы-фырт фидар баст уыд йæ адæмимæ: йе ‘гъдæуттæ, йæ бæллицтæ, йæ

цард, әмткәй райсгәйә, йә тох – уыдан систы йә царды скъола. Фәләе уыңы скъола фаг нә уыди – Гассийи-фырты гәнәнтә әмәе авналәнтә дардыл айтыгътой сәхи. Зыдта цалдәр әвзаджы – рагон грекъаг, рагон дзуттаг, латинағ, зәронд славяйнағ, францаг, немыңаг, польшәйаг, уырыссаг, гуырдзиаг, ирон. Уый ыйн фадат ләвәрдта, әмәе уыңы әвзәгтыл кастаид Уәрәсейы, Ныгуыләны әмәе Скәсәны бәстәты әхсәнадон хъуыды әмәе философийи историйи фәдыл фыст чингүйтә. Йә фыстыты ыйн адәймаг сәмбәлы, әңгәгәй дәр энциклопедион чи у, ахәм хъуыдтыл. Уый стыр аргъ кодта, материалистон ахуырадыл һәст рагон философтән – Гераклитән, Демокритән, Эпикурән, Ксенофанән, Лукреци Карән.

Цымыдисаг ын уыдышты Спинозайы философи, 18-әм әнусы францаг рухстауджыты, Фейербахы күистытә. Иттәг хорз зонгә уыди Гербарты, Фихтейы, Канты, Гегелы әмәе иннәты идеалистон скъолатимә.

Афанаси йә хъус тынг дардта, 19-әм әнусы кәрон әрдзонәны наукә күйд тағъд рәэти, уымә әмәе йә комкоммә әвәрдта дины ахуырады ныхмә. Уыңы хъуыдаджы ыйн стыр ахъаз уыди материалистон философи. Гасситы Афанасийы күистытәм ләмбынәг чи әркәса, уый бамбардзәни: фыццаг ирон философән йә бон сси схизын уәды рәстәдҗы Европәйи раззагдәр хъуыдый әмвәзадмә.

Йә наукон әмәе публицистон күистытән стыр нысаниуәг ис абор дәр. Уыдонәй философ-гуманист равдыста: хъумә алы ахуыргонд дәр йә цард, йә күистәй ләттгад кәна йә адәмән, тох кәна уыдоны сәрибар әмәе амондыл. Ахәм зондыл һәст кәй уыд, уымән бazzад адәмы зәрдәйи. Ирон адәмән кад әмәе ном скодта Афанасийы фырт Виктор дәр, хәдахуыр техник уәвгәйә, уый 1895 азы 15-аздзыдәй (!) әрхъуыды кодта фыццаг фотоәмбырдгәнән машина. Уыңы хабар айхъуист әнәхъән дунейыл, Викторы тыххәй әзфәраздәронәй фыстый немыңаг, англисаг, австриаг, венгриаг, чехаг газеттә әмәе журналтә.

Әрмәг бацәттәе кодта Абайты Арбилиянә

НОТ ТӨЛМАЦ ТӘ

НЕМЫЦАГ ПОЭЗИЙӘ

Курт ТУХОЛЬСКИ

* * *

Куы иу тылдысты сә мады фәстә
Ләппүн узынтах хъәдабә тары,
Әрратә кодтон арахъхы бәсты
Дә балхуыз быттәй, дә уынд, дә карәй,
Аннә-Луизә!

Дә фың уыд каджын, нымад Геометр,
Дзылытә ахстәй уәхимә дардта,
Әлутон уарзаг, уәйыг, донбеттыр,
Йә дәсны зарын мә удмә хъардта, –
Аннә-Луизә!

Ныфс мын әвәрдтай: «Уыдзыстәм иумә!»
Уыдтон «уыдзыстәм» дә цәстәнгасәй,
Әмә-иу хаттай дә бәрзонд риумә
Ыскастән, – кодтон йә кондәй расыг, –
Аннә-Луизә!

...Әмә ныл иухатт әрбон ис хъәды,
Дә дәллагхъурыл мә арм әрхастон,
Әваст фәкодтай: «Фәләуу, әгъгъәд у:
Зәгъ ма, мә иунәг, куыд уыдис хәсты?»
Аннә-Луизә!

Куыд наэ ыстыдтон мәхи дә цәстмә,
«Әфсәндзуар» разынд мәнән Германмә!
Әвзорн салдатәй фәңидтән хәстмә,
Әмә ысхызтән суанг капитанмә,
Аннә-Луизә!

...Сæ пиллон калдтой нæ сærмæ цъйтæ, –
 Кæддæр сæ кайзер-бындар ныссагъта, –
 Дæ хъымбыл дзыкку бынтон ныссуйтæ,
 Мæ дærзæг арм ыл йæхи әруагъта, –
 Аниæ Луизæ!

Чызгай, нæ цъйтæ цымæ цы фесты?
 Кæмæн фækалынц сæ пиллон тары?
 Фæрнай фæçäрай, мæ къона, фесты
 Нæ хуыздæр бонтæ – гъеуый мæ мары, –
 Аниæ-Луизæ!

Мæ Гейдельберг у мæ уд, мæ бæстæ!
 Мæ дон та Рейн у, кæлы нæ рæсты.
 Дæуау фæхæссы йæ риутыл наутæ...
 ...Æнусты згъоры, цæгатмæ лидзы...
 Дæ уарзт ныууагъта мæнæн йæ таутæ, –
 Аниæ-Луизæ!

Ингеборг БАХМАН

ÆМГЬУЫДГОНД РÆСТАËГ

Тагъд æрцæудзæн фыдрæстæг,
 Зон – æмгъуыд бонтæ фесты.
 Арвæроныл лæгæрдынц –
 Еу, тыхулæфт кæнынц.
 Балvas, балхъив дæ рохтæ,
 Баудз кæртмæ дæ куыдзы...
 Суанг йæ еугæфмæ баргъæфст
 Сурыл дымгæмæ кæф...
 Тары уарди ыссудзы,
 Фæлм ысгары йæ цæстæй.
 Зон – æргъæвд бонтæ фесты,
 Ис сæ цардæн кæрон!
 Змисы уарзæттæ найынц,
 Хъазынц, худынц кæлкæлæй.
 Змис ызгъæлы ныхасыл,
 Æмæ айсысы зæл...

Къухтæ къухтыл ныттыхсынц,
 Зærдæ уайтагъд æртасы, –
 Ма-иу ракæс мæ фæстæ –
 Рохтæ фидар æрбæтт.
 Баудз кæртмæ дæ куыдзы,
 Фехс æргъæвст кæфы фурдмæ,
 Стæй мæтæджы сырх артыл
 Дон æнæвгъяуæй кал...
 Тагъд æрцæудзæн фыд рæстæг...

Гертрудæ КОЛЬМАР

КОМЕДИАНТ

‘Фæнвæндæгтæ иууыл абухынц мæ армыл,
 Наулæууæнтæ иумæ аузынц мæ нау.
 А зæххæн æрзилынц дзаг уынгтæ йæ дардыл,
 Уарзæттæ сæ уdtæ бахæрынц сæ ардыл, –
 Худдзысты сæхиуыл уый фæстæ, мæнау.

Баиу кæнин иумæ дун-дунеты – минтæ –
 Æмæ сæ ысбæттин галгæрзæй дзæбæх
 Тулдзыздыхт лæдзæгыл, – ахæссин мæ синтыл
 Дендкызтæ, æврæгтæ, сай мæт æмæ цинтæ,
 Уалдзыгон дыргъдæтты хинтæ æмæ зæхх!

Базонид мæ алчи. Дунеты сæндæтты
 Ног сæнæй ыскувин: «Цæй, фæрнæйдзаг ут!»
 Ног нывгонд хуыз-нывтæ ссаrikкой фæлгæттæ,
 Фестиккой мæ разы Монцы арт-æфсæдтæ,
 Нуазæнтæ сæм раттин, сисин сын мæ худ!

Уалдзæгæн Зæрватыкк акæнид йæ кадæг,
 Бакæсин уæларвы гом цæстыты рис.
 Сфæйлаун мæ армæй дендкызæн йæ сатæг,
 Джихгæнгæ æрлæууид рæстæгæн йæ фатæг,
 Бонвæрнонæй мемæ рахæссин ызмис...

Детлеф фон ЛИЛИЕНКРОН

МÆЛÆТ АÆФСИРТЫЛ

Мæлæтдзаг цæфтæй дзаг хуымты зæринтыл
Хуыссы салдат, – нæдæр æгас, нæ – мард! –
Дыууæ ‘хæвы, æртыхкаг бон йæ синтыл:
Йæ ардæй – хызт, фыдæлты зæххæй – дард.

Мæцы йæ туджы, дойныйæ йæ сæннтæ
Цæгъды, – цæуы мæлæтимæ йæ хæст! –
Уыны ма фын: уæларвæй мигъты ‘хæнтæй
Йæ уарзон хъæуыл ахæссы йæ цæст:

... Цæвæг æхситтæй дзаг мæнæуты зары,
Йæ хъустыл уайы зиууæттæн сæ худт:
«Хæрзбон, мæ зæхх! Мæ туг мын айс лæварæн,
Дæ уазæг фестæд, не Скæнæг, мæ уд!»

Нойтхардт фон РОЙЕНТАЛЬ

УАЛДЗÆДЖЫ АРФÆ

(13 æнус)

Нæ уалдзæгæй мын арфæ æрхаста йемæ уад,
Нæ хæдзарæн йæ фарсмæ сырх дидинæг æрзад.
Нæ фæхстыл ныр æрттивы цъæх гауызау кæрдæг.
Цæмæ у каст, фæсивæд, æрсимæм ыл цæрдæг!

Йæ зарæг сай мæлгъ сисы: æмбал йæ зардæн нæй!
Фырцинæй æмæ дисæй нæ кæнын æз фынæй:
Цæхæртæ калы бæстæ, мæ цардæй алыгъд рис,
Фыдбон æмæ фыдлæгæн кæрон, бæгуыдæр, ис!

Август фон ПЛАТЕН

* * *

(Поэмæ «Тристанæй» скъуыддзаг)

Рæсугъдыл ку' андзæвай дæ цæстæй,
Уæд зон – дæ разы ис мæлæт:
Æнтæфы риздзынæ æргъæвстæй,
Хæрдзæн дæ алы исдуг мæт, –
Рæсугъдыл ку' андзæвай дæ цæстæй.

Йæ рыст нæ бандайдзæни уарзтæн,
Фækалдзæн дудгæ цæфыл цæхх:
Зæгъ мын, цы мадзал ис йæ мастæн?
«Хæрзбон» рæсугъдæн тагъддæр зæгъ, –
Йæ рыст нæ бандайдзæни уарзтæн.

...Фækхъæстæ уарзты суадон маргæй,
Йæ урс дон байсысти хъызтæй.
Уыди дæ уарзт мæнгæфсон авгау,
Дæ зæрдæ не 'нцайы рыстæй, –
Фækхъæстæ уарзты суадон маргæй...

Генрих ГЕЙНЕ

* * *

Мæсты нæ дæн, фæлæ мæ цард ныссаст.
Мæсты нæ дæн, мæ уарзтæй баззад маст.
Тæмæнтæ калыс – циу дæ разы хур:
Дæ фæндтæ – тар, дæ хивæнд зæрдæ – дур!

Зыдтон дæ æз, фæлæ мыл бафтыд фын.
Дæ риуы хъавгæ бахылдис фыдрын:
Хæры йæ калм, ысбадт йæ къултыл сыг, –
Мæгуыр – дæ бон, дæ тар æхсæв – гæвзыкк...

Иоганн Вольфганг ГЁТЕ

* * *

О не Скæнæг, дæ армæй
Мæ судзgæ сагъæс сис.
Дæ хъус мæм дар уæларвæй,
Æруадз лæдзæгæн уис.

...Кæрдæджы стъалы дардæй
Кæсы рæсугъдæй – хин!
Æмæ мæнæн мæ цардæн
Хæссы йæ цинтæм цин...

Райнер М. РИЛЬКЕ

* * *

Мæ сагъæс дон фæласы,
Ныхъхъус и комы цард,
Сывилдзты дымгæ фасы,
Ærbайхъуист хохæй зард...

Æгомыг æрдз нынкъард и,
Æваст мыл бон ныррухс:
Мæ дæрзæг армыл уарди
Æрæвæрдта йæ рус...

13-ÆМ СОНЕТ

Дæ ацыд фæраздæр кæн: бazzайдзæн немæ дæ фæстæ
Тъыфылтæ, æврæгътæ, тымыгътимæ иумæ зымæг.
Йæ кæрцы бын бамбæхсдзæн сусæгæй миттæ нæ фæзтæн,
Быхсаг у дæ зæрдæ, зымæг та куыд нæ у тызмæг!

Фæцу Эвридикæмæ – араст у иунæгæй заргæ,
Дæ фæндыр дæ зæрдæйæ сисдзæни иуцасдæр рис.
Æхсæвидар-кæмттыл иу ахиз, сæ уæлвæзтæ баргæ
Дзæнхъя синон фестдзынæ суадæтты, кæнæ та змис...

Дæ адзал-иу алы ‘хсæв демæ гуызавæйæ хъаздзæн,
Мæрдон дыдзырухсæй дæ сомбон æнæбары нуаздзæн,
Лæгдзинадæй уарзтæн æнæмæнг ыскæндзынаæ кад.

Дæуæй-иу кæндзысты мæрдты бæсты алы бон сомы, –
Йæ диссæгты фендæй мæгуыр лæг æфсæдын næ комы, –
Тъымы-тъымамæ дæр сæ чи фæуыдзæнис нымад?!

Людвиг УЛАНД

УАЛДЗЫГОН НЫИФС

Будтæф æрбахæссы базыртыл уад,
Бонæй-æхсæвæй næ зоны фæллад –
Згъоры цæрдæг æмæ рогæй.
Зары йæ зарджытæ цингæнгæ цард.
Курын дæ, сонт зæрдæ, ма кæн æнкъард:
Амонд дæм баходзæн ногæй!

...Фидауцæй баҳуыдзæн уалдзæг фæлыст,
Сагъæстæ фесафдзæн, асурдзæн рыст, –
Ахæсдзæн зарап кæронмæ!
Уалдзæджы денджызы аныгъуылд ком,
Фидарæй фидæнмæ, сонт зæрдæ, цом!
...Риссы, næ кæсы мæ коммæ...

Аннетте фон ДРОСТЕ-ХЮЛЬСХОФ

МÆСЫГЫЛ

Зæхх-арвыл фæлгæссын мæ мæсыгæй æз,
Æрхæндæгæй сай мæлгъ ныуусы,
Сæуæхсидау калы æрттывдтытæ фæз,
Мæ дзыкку мын рог дымгæ фасы...

Уæндонæй йæм бадзурин: «Ме ‘рдхорд, фæлæүү!
Мæ лымæн, хъæуыс мæ ныхасæн:
Хъæбысæй хæцынмæ æз ракæнин дæу
Мæ мæсыджы билмæ æдасæй!»

Тәлтәг бәхтау денджызтә калынц сә фынк,
Әрдонгтәй сә уыләнтә хъазынц.
Кәс-ма сәм: ныттыхсынц кәрәдзиуыл тынг,
Цъәх бирәгтәу арвма дзыназынц!

Әз уарийау фурдмә хи фехсин, – мә мон
Сәрибар у, – расыг әвронгәй!
Йә кәфтә мын сусәгәй равдисид дон –
Кәм хъазынц, кәм хизынц ыстонгәй!

Әхсарджынты ‘вдисән тырыса, фәйлау!
Хъәбатыртән – кады гәрәхтә!
Әрбазынд, хъәбатырты узгәйә, нау –
Йә кадән рәмудзынц цырәгтә!

Ехх, наутәрәг искәд куы фестин әз дәр,
Куы бавзарин денджызты алцы!
Кәсагбалау ахизин фурдыл цәхгәр,
Хъайтартимә аңауин балцы!

Фәзилин, – сәрибary цардәй әфсәст, –
Дзәбидыртыл цуангәнгә хохы.
Куы сида фәдисмәй йә гүымсәгтәй хәст,
Әдасәй уәд баңауин тохы!

...Ам коммәгәс сабийау ‘рвитын мә бон,
Әрхәндәгәй сау мәлгъ ныууасы,
Мә дзыкку әруадзын, айдагъ уый – мә бон,
Йә армәй йә рог дымгә фасы...

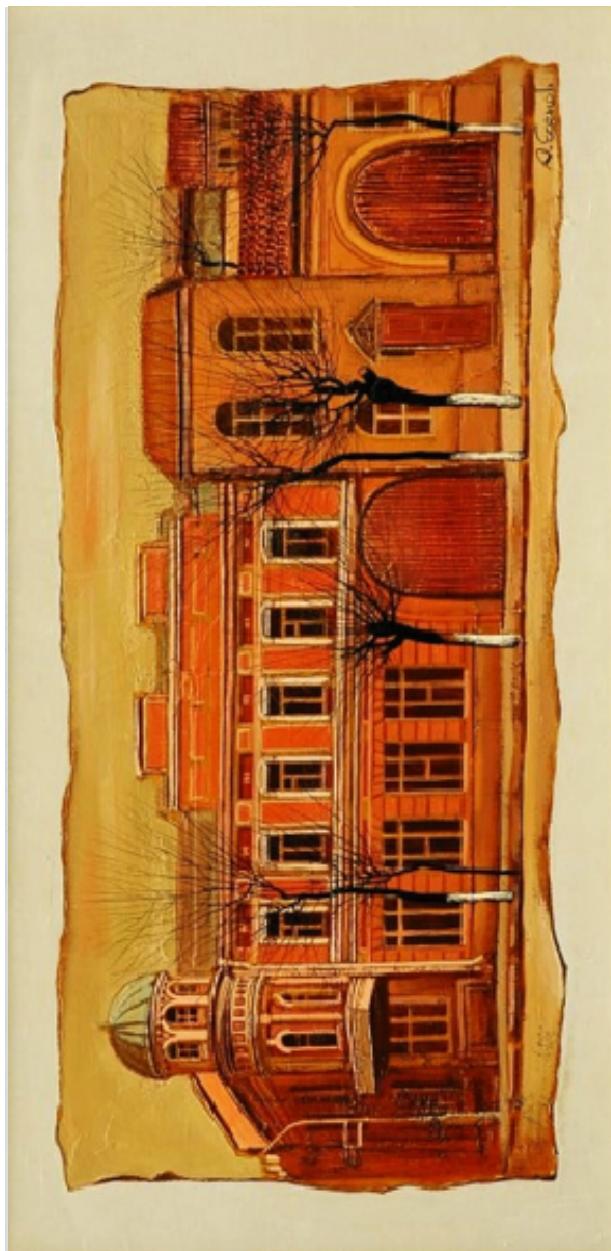
Золойты Аркадий тәлмаңтә

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Ирыстоны курдиатджындәр нылғанджытәй иу у Есенаты Аксар. Амәй размә ма йын дыу-уә хатты радтам йәк нывты репро-дукцитә («Мах дүг», 2004, № 4–5 жәмә «Мах дүг», 2007, № 7). Ацы равдысты йын фендзыстут йәк ног күйистытә.

Зерона сахар.

Кентавр-I.

Кентавр-II.

Кентавр-III.

Фәззығон әхсәв.

Зымæгон ӕхсæв.

Натюрморттә.

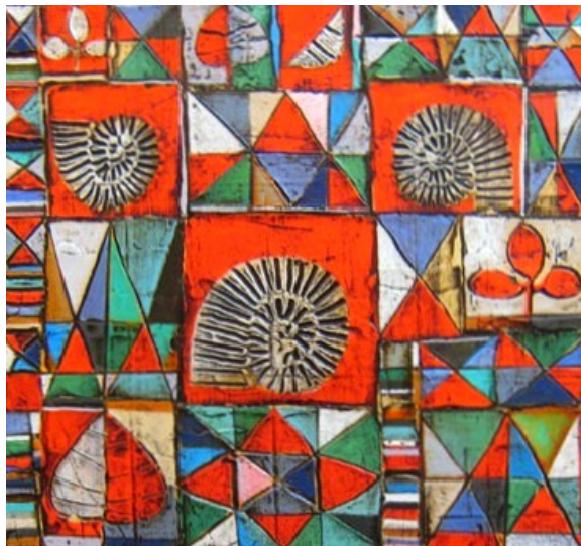

Серия «Коллекции».

Сери «Сәрдигон фынтақ».

Чылауитæ.

Насы кәрдих.

Хъажуун натюрморттæ.

Зәронд сахар.

АХУЫРГӨНӨГӨН ӨХХУЫСЕН

МЗОКТЫ Асләнбег

ДЗЕСТЫ КУЫДЗӘДЖЫ СФӘЛДЫСТАД АСТӘҮККАГ СКЪОЛАЙЫ

Бәстон бынат әрцахста Дзесты Куыдзәджы даңыларының иштәүлөр күннәренең бирнигендән. Бынан берінен даңыларының күннәренең бирнигендән.

Нигер

Ирон филологион зонады Дзесты Куыдзәджы тыххәй фаг иртасән монографитә фыст наема әрциди. Уәдә фыссәдҗы радзыртә әмәе уаңаутә куыд ахуыр кәниң хъәуы скъолайы, ахәм методикон куыстытә дәр стәм ис. Фәлә мадәлон литературајы ахуыргәнән стыр әххуыс фәуыдзысты литератураиртасәг Мамиаты Изетәйы наукон чингүйтә: «Кудзаг Дзесов: Очерк творчества» (Дзәуджыхъәу: Ир, 1990) әмәе «Курдиат рәстәдҗы тыхәвзарәнты» (Дзәуджыхъәу: Ир, 2007).

Дәлдәр цы таблицә мыхуыр кәнәм, уым бәрәггонд Җәуынц Куыдзәджы уаңмыстә урочы – кәсын әмәе сахуыр кәниңән әмәе фәсурокты – кәсынән. Уышы уаңмыстә ахуыр кәниңән ирон литературајы программә радиқ кодта 25 сахаты (урочы). Сә фылдәр – 14 сахаты – ләвәрд Җәуынц райдайән скъолайән (2-4 къләстән), әрмәст 11 сахаты – 5-11 къләстән.

Куыдзәг у нырыккон ирон литературајы классик, йә уаңмыстә әмәе мысинаңтә йын хъәуы ләмбынаң кәсын әмәе бәстон ахуыр кәниң.

Дзесты Куыдзәджы цард әмәе сфералдыстад ахуыр кәнгәйә, йә радзыртә әмәе уаңаутә кәсгәйә, ахуырдаңаутә хъумәе баңонгә уой фыссәдҗы трагикон хъысматимә, банкъарой Куыдзәджы дзырды ад. Әмә скъоладзаңаутән мәе зәрдә зәгъы, Җәмәй сыл әрцәуа Гусалты Барисы арфәйаг ныхас: «...Цы хәләггаг амондджын дә, цы, Дзесты Куыдзәджы хәрзад рәнхъытә фыңцаг хатт чи кәсдзән әмәе ирон дзырды удаудән йәхшиуыл чи 'нкъардзән, уый! Стәй сә ногәй-ногмә бакәсын дәр кәй зәрдә әрцагурдзән, уый дәр Хуыңауәй арфәггонд у, уәдә наеу...»*.

* Гусалты Б. Фыссаг – Фәндагсар Уастырджи // Дзесты К. Фәндагсар Уастырджи: Әевзәрст уаңмыстә. – Дзәуджыхъәу: Проект-Пресс, 2008, 38 ф., (разныхас чиныгмәе).

АЗЕСТЫ КҮҮДЭЗДЖЫ УАЦМЫСТАЕ АХУЫР КӨННЫНИ АЕРМАОГ АСТДҮҮККАГ СКЬОЛАЙ

(2- 11 кылеста)

Кыллас	Аермактаг касын әмәе сахуир көннынен	Алихона сажеттәе	Ахырганнан чыныг
2-аг	Радзыратә: “Рынныңфэрсөг”. “Аххүртсәнда жытә”, “Хәрниятгәй кәңү алажынаәр у?”, “Хәвәбатыр тәрхүүс”, “Хинайзаг кибебыла”, “Залтгәд”, Фәсүркоты касыннен: “Аездәстом фыр”.	2 сах. 2 сах. 1 сах. 1 сах. 1 сах. 1 сах.	Бесолты А., Бұдайты М. Кәссыны чыныг 2-аг кылласен. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2008.
3-аг	Радзыратә: “Ағадаәс мин цәрниңхууг аләймаджы”, “Аездәстом фыр”, Фәсүркоты касыннен: “Афон”, “Солойы фәәззәх”, “Тасолтана ны разыра”.	1 сах. 1 сах.	Хәнгемыраты Р. Кәссыны чыныг 3-әм кылласен. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2005.
4-әм	Радзыратә: “Мәккүүлтә фервазын кола”, “Тегайы бөләс”, Фәсүркоты касыннен: “Чи никұмым уыл, ахәм барагбон”.	2 сах. 2 сах.	Тлаттаты А., Хабетты Р. Кәссыны чыныг 4-әм кылласен. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2010.
5-әм	Радзыра “Аеракхәрәни ләвар”, Фәсүркоты касыннен: “Бинонтө”.	3 сах.	Ирон литературае. Хрестомати 5-әм кылласен. Чиннап сарәзтой Гүезләрты А., Хүздизаты Ж. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2005.
6-әм	Радзыра “Хүр скәсәнныңәм наң нытулы”, Фәсүркоты касыннен: “Үәхәнәзы радиры”, “Чьеури”.	2 сах.	Ирон литературае. Хрестомати, 6 класс. Чиннап сарәзтой Дәзендаудыхъяу: ИР, 2003.
7-әм	Радзыра “Хоржәссәе”, Фәсүркоты касыннен: “Фырныма чынаң”, “Мәнионы балц”, “Мырзайын абене”, “Кәй ахкос у?”.	2 сах.	Ирон литературае. Хрестомати, 7-әм кылласен. Чиннап сарәзтой Елдататы Б., Гүезләрты А., Дәзендаудыхъяу: ИР, 2004.
8-әм	Радзыра “Тегайы бәләс”, Фәсүркоты касыннен: “Бесә”, “Алтыйн”, “Арфәйай”, “Әпшәти тыхажынаәр”.	1 сах.	Ирон литературае. Хрестомати 8-ам классен. Чиннап сарәзтой Ажылханиты Ш. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2004.
11-әм	Уацуу “Фәндаансар Уастырдаши”, Мынсаңгәти чиннап “Нә бүт хистардә”, “Зәрәйи ностә”, Бархийе касыннен: “Зөйрәе”, “Хәс”, “Мәг” әмәе “Зәрдәйи хос”.	2 сах. 1 сах.	Ирон литературае. Хрестомати 11 классен. Са- рәзтая йәе Габысты А.зә. Дәзендаудыхъяу: ИР, 2005. Ирон литературае. Хрестомати 11 классен. 1 хай. Сарәз- той йәе Мамматы И., Бозаты Ф. Дәзендаудыхъяу, 2005
			25 сах.

2-ар КЪЛЛАС

Радзырдтæ «Рынчынфæрсæг» æмæ «Æххуыстæнджытæ» мыхуыргонд æрçыдысты кæсыны чиньджы цыппæрæм сæргонды – «Æгад митæ дæ сæрмæ ма хæсс, / Рæсугъд хъуыддæгтæм тырн!» Ам уынæм сабиты нырыккон царды нывтæ, кæрæдзийæн æххуыс кæнын – хæлардзинады нысан. Ацы радзырдтæ сты, зонды тых æмæ хæрзæгъдау æвдист кæм цæуынц, ахæм уацмыстæ.

Урочы темæ. Дзесты Куыдзæджы радзырд «Рынчынфæрсæг» (2 сах.).

Фыццаг урочы радзырды фыццаг хай ахуыргæнæг аив бакæсдзæн йæхæдæг. Бамбарын кæндзæн ахуырдзаутæн æнæзонгæ дзырдты æмæ дзырдбæстыты нысаниуæг: рынчынфæрсæг, рынчынфæрсæг фæцæуын, хъæлæрдзытæ ратонын, схъулæттæ кæнын æвзаг æмæ дзых, æвиппайды фæлæууын, мæ цыд фæдзæгъæл.

Дарддæр урочы куыст цæудзæн ахуыргæнæджы фарстытæм гæсгæ:

1. Цæмæн бадти Боци æнкъардæй рудзынджы раз?
2. Цæмæй бафарста Боцийы йæ мад?
3. Цы дзуапп радта Боци, йæ мад æй Асланмæ рынчынфæрсæг куы æрвыста, уæд?
4. Цы не ‘мбæрста Боци?
5. Ды та куыд æмбарыс: цы у «рынчынфæрсæг фæцæуын»?
6. Скар тексты уыцы бынат, мад Боцийæн кæм амоны, куыд фæрсын хъæуырынчыны, уый, æмæ йæ аив бакæс.
7. Цæмæн схъæлдзæгт Боци?
8. Цы загъыта мад Боцийæн йæ азгъорыны размæ?
9. Цæмæн азгъордта Боци цæхæрадонмæ?

Ахуыргæнæг **хæдзармæ** ратдзæн ахæм куыст: зонын радзырд аив кæсын æмæ хи ныхæстæй дзуорын.

Зæрдылдарæн «Аив бакæс!»

1. Бакæс фыссæджы мыггаг æмæ радзырды ном.
2. Бакæс радзырд. Ахъуыды кæн, цæй тыххæй дзы цæуы ныхас.

3. Цавәр зәрдәйы уаг уәм сәвзәрын кодта радзырды автор?
4. Ногәй бакәс радзырд, хъус дар әрхәң нысәннәм (къәдзыгтәм, стъәлфытәм, бирәстъәлфыгтәм, фарстон әмә хъәрон хъуыдыйәдтәм).
5. Радзырд цалдәр хатты хъәрәй бакәс.
6. Аив бакәс радзырд де ‘мбәлттә әмә ныйиарджытән.

Дыккаг урочы күист райдайдзән дзуаппытаәй ахуыргәнәджы фарстытән:

1. Кәд әрбаздәхт сәхимә Боци Асланты хәдзарәй?
2. Цы радзырда Боци рынчын ләппүйән?
3. Цәмән ныххъус Боци, йә мадән рынчын Асланы кой куы кодта, уәд?
4. Цәмән загъта Боци кәуынхъәләсәй: «Мә цыд фәдзәгъәл»?
5. Боцимә гәсгә, цы ферох Асланәй бафәрсын?
6. Бакәсүт тексты уыцы бынат, куыд бацамыдта мад йә ләппүйән, рынчынфәрсәг цы у, уый?
7. Цәмәй фәфәрсүрынчины дохтыр?
8. Дзырдә әнкъард, хәлар, рынчын, ног, әхсызгон, стыр баивут сәхъуыдымә гәсгә ныхмәвәрд дзырдатәй. (Хъәлдзәг, знаг, әнәниз, зәронд, әдзәстуарзон, гыццыл).

Уый фәстә ахуырдаута кусдзысты чиныдҗы нывимә. Кәй равдыиста нывгәнәг? (Боци кәны рынчын Асланән скъолайы ног хабәрттә).

Ныр та әрцид рәстәг аив кәсынән (хәсләвәрд уыд хәдзармә).

Хәдзармә күист: зонын радзырды дыккаг хай аив кәсын әмә хи ныхәстәй радзурын.

Урочы темә. Дзесты Күидзәджы радзырд «Аххуысгәнджытә» (2 сах.).

I. **Анәзонгә дзырдатә әмә дзырдбәститә:** къопп, саунәмыг, хәкъуырцәй кәуын, тызмәгәй сдзурын, хъуывгъан, бадодой кәнын, доны баләтәрдын, марадз.

II. Ахуыргәнәг аив бакәсдзән радзырд «Аххуысгәнджытә»-ы фыццаг хай, уый фәстә ахуырдаутимә иумә паргом кәндзысты радзырды мидис.

III. Күист радзырды мидисыл ахуыргәнәджы фарстытәм гәсгә:

1. Кәңәй әрбаңайцысты Зозыкк, Хаби әмә Битту?
2. Цәуыл күндә гыццыл чызг хәкъуырцәй?
3. Күнд сұзырда Зозыкк сывәллонмә? Цәмән бадодой кодта уый чызгмә?
4. Цавәр уайдзәф бакодта чызгән Хаби?
5. Бакәсүт, күнд ныхас кодтой Зозыкк әмә Хаби әхсәзаздый сывәллонимә. Уыдоны ныхәстә уә зәрдәмә цәуынц? Цәуылна?

IV. **Хәдзармә күист:** аив бакәсын радзырд кәронмә әмә баңаттә кәнин радзырд хъайтары тыххәй.

V. Урочы ма ахуырдаутән бацамонын хъауы, күнд цәттәе кәнгә у хәдзары хъайтары тыххәй радзырд. Ахәм күисти стыр әххүс фәуыздән ахуыргәнәджы зәрдилдарән әрмәг радзырды хъайтары тыххәй (фыст у къласы къәйыл).

Зәрдилдарән «Радзур хъайтары тыххәй».

1. Бакәс уацмыс. Рафысс тетрадмә радзырдаң йә хъайтары нәмттә.
2. Чи у радзырдаң йә сәйраг хъайтар? Чи сты радзырды фәрссаг хъайтартә? Уыдонәй дә кәй тыххәй фәнди радзурын?
3. Цавәрәй цәуы әвдышт уацмысы хъайтар йә бакастәй, йә архайдытәй?
4. Цы зәгъы йә хъайтарәй радзырды автор?
5. Зәгъ дә хъуыдыта хъайтар әмә йә архайды тыххәй.

Дыккаг урочы күист дарддәр цәудзән радзырды мидис рапром кәнинил фарстытәм гәсгә:

1. Битту иннә ләппутимә цәуылна фәраст хъәумә?
 2. Күнд ныхас кодта Битту чызгимә? Цәмәй йә фарста?
- Бакәсүт аив уыцы рәнхъытә.
3. Күнд сардта Битту чызджы хъуывгъан әмә кәм?
 4. Ләппутәй әңдәг әххүсгәнәг схонән кәй ис?
 5. Зозыкк, Хаби әмә Биттүйә дәхицән әмбалән кәй равзарис?
 6. Цы загъта Битту чызгән, хъуывгъан күы сардта, уәд?

Нывимæ күист: æркæсут лæмбынæг нывма. Цы архайд дзы æвдышт цæуы, ууыл дзурæг рæнхъытæ ссарут æмæ сæ аив бакæсут.

Ныр та хъусæм радзырдтæм хъайтары тыххæй (æрцыдысты цæттæгонд хæдзары).

Хæдзармæ күист: бацæттæ кæнын радзырд «Чи у уацмысы сæйраг хъайтар æмæ цæмæн?»

Куыдзæджы иннæ радзырдтæ: «Хæринæгтæй кæцы адджеындæр у?» æмæ «Хъæбатыр тæрхъус» сты кæсыны чиниджы æндæр сæргонды – «Нæ хæлар цæрæгойтæй чи куыд цæрь?» Уыдоны фыссæг равдыста адæймаджы ахастдзинæдтæ цæрæгойтимæ, дунеимæ.

Урочы темæ. Дзесты Куыдзæджы радзырд «Хæринæгтæй кæцы адджеындæр у?» (1 сах.).

Ахуыргæнæг аив бакæсы радзырд. **Æнæзонгæ дзырдтæ æмæ дзырdbæстытæ:** сæннтæ цæгъдын, сысджы, хæрзаддæр хæринаг, лыстæн, еуу, æдилы къоппа.

Фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæ радзырдмæ:

1. Цæуыл уыд сæ ныхас бæх, гал, куыдз, карк æмæ гæдыйæн?
2. Цавæр хæринаг хоны бæх а бæстыл хуыздæр æмæ хæрзаддæр?
3. Разы у гал бæхимæ? Галмæ гæсгæ, цавæр хæринаг у æппæты хуыздæр?
4. Куыдзмæ та цавæр хæринаг кæсы хуыздæр?
5. Карк разы у куыдзимæ?
6. Цæмæн ærbамæсты каркмæ гæды? Гæды та хуыздæр æмæ адджеындæр хæринагыл кæцы нымайы?
7. Дæумæ гæсгæ, чи у растьдæр хæдзарон фосæй?
8. Зонут радзырд аив кæсын æмæ хи ныхæстæй дзурын.
9. Дæумæ гæсгæ, хæринæгтæй кæцы у адджеындæр? Дæхæдæг зоныс хæринаг кæнын? Зын æви æнцон күист у хæринаг кæнын?
10. Радзур цыбырæй, куыд фæцæттæ кæныс хæринаг, уый.

Куыдзæджы радзырд дæтты хорз фадат ахуырдзауты ролтæм гæсгæ кæсын сахуыр кæнынæн. Къласы къæйил ахуыр-гæнæг ныффиысдзæн зæрдylдарæн æрмæг ахæм күистæн æмæ бацамондзæн, куыд кæсын хъæуы ролтæм гæсгæ.

Зæрдylдарæн «Кæсæм ролтæм гæсгæ».

1. Бакәсүт фыссәджы мыггаг әмә радзырды сәргонд.
2. Бакәсүт диалоджы (ныхасы) текст.
3. Әмкъласонимә әрдзурут радзырды хъайтарты тыххәй
(Чи сты? Сәхи куыд дарынц? Цәуыл әмә куыд дзурынц?)
4. Рольтә байуарут әмә алчидәр бакәсәд йә роль. (Цавәр хъәләсү уагәй хъәуы кәсын дә роль?)
5. Бафәлварут ролтәм гәсгә кәсын.

Хәдзармә күист: зонын радзырд аив әмә ролтәм гәсгә кәсын әмә радзурын.

Урочы темә. Дзесты Күйдзәджы радзырд «Хъәбатыр тәрхъус» (1 сах.).

Ацы радзырдыл урочы цәудзән ахуырдзаутимә күист: бәстонәй радзурын радзырды мидис.

Ахуыргәнәг аив бакәсдән радзырд әмә бацамондзән әнәзөнгә дзырдты әмә дзырдбастыты нысаниуәг: йә ных хъәдмә сарәзта, йә ныфс нал хәссы, хуыкком, ләппынтае къуымы бабукъ сты, йә уд йә къәхты бынәй агәпп ласта, амәддаг фәуын, йә рихи аздыхта, хъуын-хъис акалын искәмән.

Фарстытә әмә хәсләвәрдтә радзырдмә:

1. Қаңаң фезгьоры тәрхъус быдышы?
2. Бакәсүт, куыд лыгъди тәрхъус цәргәсәй.
3. Куыд әмбарут хъуыдыйад: «Тәрхъус йә ных хъәдмә сарәзта?»
4. Цәмән фәмидағ тәрхъус цавәрдәр хуыккомы?
5. Цәуыл уыд сә ныхас тәрхъус әмә бирәгъы ләппынтаен?
6. Әңгәгәй дәр тәрхъус «хъәбатыр» у? Цәмән әй схуыдта фыссәг «хъәбатыр»? Кәд әмә кәм равдыста йә «хъәбатыр-дзинад»?

7. «Тәрхъусән йә уд йә къәхты бынәй агәпп ласта». Курсивәй фыст дзырдты бәстү зәгъут әндәр дзырдтә.

Къласы къәйил фыст – зәрдилдарән «Бәстон радзур». Уымә гәсгә ахуырдзаутә урочы ахуыр кәндзысты Күйдзәджы радзырд (пайда кәнын хъәудзән ахуыргәнән чиниджы нывәй дәр).

Зәрдилдарән «Бәстон радзур».

1. Бакәс фыссәджы мыггаг әмәй йәе радзырды ном.
2. Бакәс радзырд. Зәгъын йәе сәйраг хъуыды.
3. Ныддихтае кән радзырд хицән хәйттыл.
4. Дихгонд хәйттәм гәсгәе радзур алышы мидис дәр.
5. Ногәй текст бакәс әмәй уацмысы мидис радзур.

Хәдзармә күист: зонын радзырд аив кәсын әмәй бәстон радзурын.

Урочы темә. Дзесты Куыдзәджы радзырд «Хинәйдзаг къәбыла» (1 сах.).

Урочы райдайәнен ахуырдзаутәе бәстон радзурдзысты радзырд «Хъәбатыр тәрхъус». Уый фәстәе ахуыргәнәг аив бакәсдән Куыдзәджы цыбыр радзырд «Хинәйдзаг къәбыла».

Фарстытә әмәй хәсләвәрдтәе радзырдмә:

1. Кәецәй әрбацыд Батыры мад?
2. Цәмәй әппәләни ләппу нанайән?
3. Къәбыла цәмән касты сывәлләтты къухтәм?
4. Цавәр дзуапп радта нана Батырән? Цәмән?
5. Сывәлләтты хәрдә размә цы кәнын хъәуы?
6. Цал хатты ныхсүт уәе къухтәе боны дәргъы?
7. Цәмән скуыдта Куыдзәг йәе радзырд «Хинәйдзаг къәбыла»? Аңаңа къәбыла у хин?

Куыд хъәуы Куыдзәджы радзырд цыбырәй радзурын? Ахәм күисты фәпайда уыдзән ахуыргәнәджы зәрдылдарән «Цыбырәй радзур».

Зәрдылдарән «Цыбырәй радзур».

1. Бакәс фыссәджы мыггаг әмәй йәе радзырды ном.
2. Бакәс радзырд. Зәгъын йәе сәйраг хъуыды.
3. Ныддихтае йәе кән хицән хәйттыл.
4. Бакәс радзырдән йәе алышы хицән хай дәр. Ногәй радзур алышы хайы мидис дәр.

Хәдзармә күист: зонын радзырд аив кәсын әмәй цыбырәй радзурын.

Урочы темә. Дзесты Күйдзәджы радзырд «Залгъәд» (1 сах.).

Залгъәды къутәр йә цъәх фәльист
аивта әмә скодта йә сәнтсырх къаба.
«Фәндагсар Уастырджи»-йә

Раздәр бафәрсын хъәуы сывәлләтты: «Чи зоны, цы у залгъәд? Кәм зайы? Цавәр у? Пайда хәссы әви зиан?» Къласы къәйил фыст дзырд «залгъәд»-ы нысаниуәг.

Залгъәд – нылләг къутәртәй чи зайы, ахәм зайдәйтү мыйгаг. Йә зәңг у лыстәг әмә цыбыр.

Æнәзонгә дзырдтә әмә зынәмбарән дзырдбәститә: сәрвәтты фидыц, хъуырдзәвәни әңгәс, марг, мидбынаты цъилиау зилин, комыфынк кәлы, сә хъуыры сын цыхтахсән ауагътой, кәсинахай не ‘фәдьы’.

Фарстытә әмә хәсләвәрдтә радзырдмә:

1. Цавәр къутәр у залгъәд әмә кәм зайы?
2. Кәд рафтауы залгъәд дидинәг әмә цавәр вәййы уый?

Сар тексты залгъәды дидинәджы әрфыст әмә йә бакәс.

3. Залгъәды сыйфәртә кәд әмә күйд аивынц сә хуыз?
4. Пайда әви зиан хәссынц залгъәды сыйфә?
5. Цәмән бахәрынц сәныччытә залгъәды сыйфә?
6. Кәм федтай залгъәд? Цавәр уыдышты йә дидинджытә әмә йә сыйфә?
7. Цәмән әрциyd әвәрд ахәм ном ацы къутәрыл?
8. Цавәр әндәр къутәрты әмә къудзиты нәмттә ма зонут?

Ранымайут сәе. (*Тырты, хъалгъән, уагъылы, цъуй, какон, әхсәр, әхсәлы, сындыкъутәр, цъыхыры, фәдәгъәд әмә а. д.*).

9. Хәдзары бархийә сныв кәнүт залгъәды къутәртә.

Кәм базында Дзесты Күйдзәг афтә хорз сырдты әмә зайдәйтү цард? Ацы фарстән дзуапп дәтгәйә, ахуыргәнәг раздурдзән Күйдзәджы сабионты тыххәй Едысы хъәуы, уәлыгәсәй фос куы хызта, уыцы заман. Бакәсән ис скъуыдзаг Күйдзәджы радзырдәй «Пырыстыф (Уәлыгәссы радзырдәй)»:

«Уәрыччытә хизын райдытой әрдүзы, сәныччытә та къутәртыл ныщавтой сәхи әмә зыдхәрд кәнинц сыйфәртә.

Бирә рәстәг нә рацыд, афтә кәсисн, әмә сәныччытәй цыппар диссаджы митә кәнинц сәхимидағ цъилау зилинц, сә комыфынк кәлы, афтәмәй. «Æлләх! – зәгъын, – хәйрәджытә бабырыдысты сәныччыты хуылфы!» Күйдәридәр уый фехъуыстой мә

кәстәр әххуысгәнджытә, афтә фәтъәбәртт ластой әмә хъәуы бамидәг сты.

Чысыл фәстәдәр семә ‘рбаңыд мә мад. Бакаст сәныччытәм, йә мидбылты баҳудт әмә фәрсү мән:

– Цы кодтой дә сәныччытә?

Зәғтын, наэ зонын, кәд сә хүйлфы хәйрәджытә бабыры-дысты, әндәр сын әз ницы кодтон. Уый баҳудт әмә афтә зәғты:

– Ма сын тәрс, залгъәды сыфтәр баҳордтой әмә уымән зилинц сә мидбынаты.

Сәныччыты әрхастой хъәумә, уым сын сә хъуыры цых-таксән ауагътой, әмә фервәтсты. Уәдәй фәстәмә тынг нал әүүәндүйтән, хәйрәг фосы хүйзы кәй бацәуы, ууыл, фәлә, әргом зәгъгәйә, уәддәр ма иучысыл тәрсын. Сәныччыты хабар мә зәрдыл күү ‘рбаләууыд, уәд тынг нал тарстән...»

Хәдзармә күист: зонын радзырд аив кәсын; бацәттә кәнын радзырд «Сәрвәтты фидыц – залгъәд».

УИДÆТТÆ

НÆРТОН АФОРИЗМТÆ, ÆМБИСÆНДТÆ, НЫВТÆ, ХАБÆРТТÆ

◆ Байдында кафын Сослан дær. Уйй дær фыццаг зæххыл æркафыди. Дисы бацыдисты æгас Нарт, афтæ хорз скафыди. Стæй уыцы кафгæйæ схызти фынгмæ. Иууыл диссаг та фынгыл уыд йæ кафт: фынджы былтыл-иу цыилау ныззылдис, афтæмæй иунæг къус дær нæ фезмæлын кодта йæ бинатæй; стæй йæм уыйæппæт адæм сæ кæрдты фынdzi тæхæрдмæ арæзтæй бадардтой, æмæ уыдоныл кафын байдында, раст-иу сыл куыройы цалхай æрзылди. «Мæнæ хæйрæг», – загътой, чи йæм кастис, уыдон («Сослан Бедухайы куыд æрхаста»).

◆ Æхсæртæггатæ бауынаффæ кодтой, цæмæй фехъусын кæнной Батрадзæн, дæ фыды дын чидæр амардта, зæгъгæ, фæлæ нæ зыдтой, кæм и Батрадз, уйй. Уæд бавдæлдисты, æмæ Изæры Ирдгæйы Райсомы Ирдгæмæ арвистой æмæ йын бафæдзæхстой: «Арвæй, зæххæй – тагъд æрзил, ссар Хæмыцы фырт Батрадзы æмæ йын зæгъ: дæ фыды дын чидæр амардта. Кæд бадгæ кæна, тагъд систæд, кæд лæугæ кæна, мауал сбадæд».

Изæры Ирдгæ Æхсæртæггаты ныстуан Райсомы Ирдгæмæ фæхæццæ кодта. Райсомы Ирдгæ æрзылди арвыл, зæххыл, фембæлди Батрадзыл æмæ йын, Нарты ‘гъдаумæ гæсгæ, тæфæрфæстæ ракодта, стæй йын загъта:

– Нарты гуыштырсартæ мæ сæудары хъæргæнæг рарвистой дæумæ: де ‘ндонрихи фыд Хæмыц кæйдæр къухæй мæрдтæм бацыд.

Йæ арцыл æрæнцади Хæмыцы болат фырт æмæ ныккуыдта: «О, мæ къона хæрз хæлд куыд фæкодта, о, мæ зынг куыд æрбахуыссыди!» Æмæ ие ‘ндон цæстытæй æркалдта уæззау зды цæстыссыгтæ. Кæуынæй йæ зæрдæйи ‘лхынцъ куы суагъта, уæд фæраст и сæхимæ» («Батрадз йæ фыды тут куыд райста»).

◆ Æхсæртæггатæ Елиайау иудзæфон сты («Нарты симд»).
◆ Курæджы куырдæн аргъ скæн æмæ йын ныббар («Батрадз Нарты дзуары куыд фæнадта»).

◆ Нарты зәронд Хәмьцы фырт болат Батрадз ныфсәй дөмбай уыд... Йә нәртон бәх хъәстәлвәст ныккодта әмәй йыл рәвдәй Нарты стыр хәдзары схъазыди, стәй йә ныңцәлхъытә ласта әмәй сәйрагыл зәрватыччы сыфытт акодта. Әмә араст и Нарты стыр Хъугомы, йә бәхы фәд гутоны фәдау, Хуыцауы быдыр агурәг.

Цас фәецыди, чи зоны, фәләе иу афон бахәцәе ис Хуыцауы быдырмә, рахаста Хуыцауы сконд чызджы әмәй йә Нартмә әрфардәг кодта («Нарты әмбырд»).

◆ Бурәфәрныг mast зәрдәйи нытътыссән кодта, фәләе йә күйд райстаид, уымән ницы амал ардта, – йә ныфс нә хаста Хәмьцимә («Хәмьцы мәләт»).

◆ Әффәддон цы хәдзар нә парвита, уымән аргәвдзыстыәм йә гал иварән, йә артыл ын дон ауадззыстыәм, йә фәенчы къәрмәг ын дымгәмә ныддардзыстыәм («Ацәмәз әмәе Насран-әлдар»).

◆ Мәңгәрдты сурәг әмәе әхсарджын рухс Елия («Ацәмәз әмәе Агуындә-рәсугъд»).

◆ Ацәтәй мыггаг нал уыдис – Ацәй йәхәдәг зәронд баџи, йә фырт Ацәмәз та ма дзиңзидай уыдис.

Әмәе ләппүйән уыдис дыууә мады, иу – йә ныйиарәг, иннә та – йе схәссәг, әмәй йә авдәны бабастой, йә фәйнә фарс әрбадтысты әмәй йә аузтой: «А-ло-ллай, а-ло-ллай! Cay болат әмәе цъәх болатәй дә авдән, уәйиңджы рагъдзарм гәрзытәй – дә авдәнбостә. Фәләе нын нә гал аргәвдзысты иварән, нә фәенчы къәрмәг нын дымгәмә сдардзысты, нә артыл нын дон ауадззысты, Насран-әлдарән йә рәсугъд усы аскъәфтәуид, әмәе уйй әффады махәй әффәддон кәй нәй, уйй тыххәй».

Үәд ләппу сдзырдта авдәнәй:

- Әмәе әз ацәудзынән әффады.
- Ди нын уйй хъом куы уаис, үәд мах кәугә нә кәниkkам,
- дзурынц әм йә мадәлтә.

Ләппу йәхи айвәзта авдәны мидәг; авдәнән йә иу фарсы фәйнәг раппәрста, әмәе фәйнәг дендҗызы сәмбәлдис – дендҗыз хәрз хуыскъ ацис; йе ‘ннәе фарсы фәйнәг хъәды сәмбәлдис, әмәе хъәд цъәх арт суагъта; йә нывәрзәны фәйнәг та Cay хохыл сәмбәлдис, әмәе Cay хох фәләбыйрдтытә ис; йә дәлфәдты фәйнәг та Урс хохыл сәмбәлдис, әмәе уйй дәр фәләбыйрдтытә ис («Ацәмәз әмәе Насран-әлдар»).

◆ Ацә ләппумә ныккәнды дәгъәлтә радта. Ләппу бакодта дуар; кәссы, әмә ма бәхән йә дыууә хұусы зыныңғ фаджысәй. Февнәлдта йын йә къахмә, афтәмәй бәхы дуармә радавта, сәнүиччы давд, арыхъұр сапонай йә ахсын байдыдта әмә йә хәрзәхсад ныккодта, хахиаг хәрх идон ыл бакодта, сәвәрдта ыл бабийаг авд әфтаугәй әмә ангусаг фәлыст саргъ әмә ыл сбадти.

Бәх ләппуйы иу әхст фәкодта уәларвмә – ләппу хәсты нәмыг фестадис әмә бәхы дәларм амбәхсти; дыккаг әхст ын фәкодта дәлдзәхмә – әмә ләппу саргъәй базы астәу амбәхсти.

Әмә йәм бәх дзуры:

- Цы фәдә, ләппу?
- Мәнә, бадын дә уәлә!

Уәд ын бәх загъта:

- Уәдә мын ды барәгән сбәздзынә.
- Ди дәр мын бәх ссарыны агъоммә цъыфты тәрынән сбәздзынә, – зәгъы ләппу.
- Охх, охх, мә хъару мын әмбис фәкодтай уыцы дзырдәй,

– загъта бәх.

– Әмә сываллон әвзалы хәрынәй фылдәр цы кәны, уыцы дзырд дәм хъыг ма фәкәсәд, мән дәүәй хуыздәр бәх нә хъәуы, – дзуры бәхмә ләппу («Ацәмәз әмә Насран-әлдар»).

◆ Мысыры әлдар рацыди Ацәмәзмә, әмә йын йә ус куыд загъта, афтәй йын кәраз сарәзта. Нывәрдта йә чырыны әмә йә кәразы сәр сәвәрдта, йәхәдәт фәстәмә әрбаздәхт сәхимә.

Әхсәвы ләг куы ‘рфынәй ис, уәд ус рахъуызыди, әхсинәг фестади, ратахт әмә, ләппуйы мард кәм уыдис, кәразы сәр, уым агадтис. Чырыны сәр байғом кодта, ныккасти йәм әмә йәм бадзырдта:

– Әвгъау уыдтә мәлүнән, удәгасәй ма дә куы раййәфтин, уәд дә бәргә фервәзын кодтаин.

Әмә йәм ләппу сдзырдта:

- Әгас бәргә дән.

Уәд ыл ус бауләфыдис, әмә ләппу цы уыдис, уый фестадис, – нал дәр цәф, нал дәр әндәр, әмә усимә кәрәдзиуыл тынг фәцин кодтой. Ус әхсинәджы хуызы фәстәмә атахтис. Куы бахәццә ис, уәд та фәстәмә ус фестадис. Ацәмәз дәр гурәй-гурмә йә фәстә баңыдис усән, Мысыры әлдары

хәдзармæ.

Æксæвы Мысыры æлдар йæ хуыссæнæй фесхъиудта, æмæ йыл ус фæхæцыдис:

– Цы кодтай, çæмæй фесхъиудтай?

– Цыма, цы лæппуимæ хæцыдтæн, уый мын мæ хурх мæ сынтæджы къухыл ныллыг кодта мемæ райгуыргæ кардæй. (...)

Аçæмæз сæм хъуыста уыцы ныхæстæ кæнгæйæ, æмæ куы базыдта, Мысыры æлдары кард кæм æвæрд ис, уый, уæд бацыд, кард райста æлдары нывæрзæнæй æмæ йын йæ хурх сынтæджы къухыл сæргæвста. Мысыры æлдары фæллой рахаста, усы дæр йемæ ракодта. Куы æрхæцæ сты Насран-æлдары ‘фсадмæ, уæд Аçæмæз загъта Насран-æлдарæн:

– Мæнæ дын дæ рæсугъд ус, ме стыр хæрæфырт, æмæ фæрнæй цæрут («Аçæмæз æмæ Насран-æлдар»).

♦ Аçæмæз сфæнд кодта фæцæуын Сay хохмæ. Куы рацæй-цыди, уæд афтæ фидыдта, æмæ Ныхасы адæм дзырдтой:

– Уæлæ фæсрагъæй Бонвæрнон скasti!

Уæд сæ иу загъта:

– Уый Бонвæрнон нæу, фæлæ Аçæйы фырт чысыл Аçæмæз у. Уæд та Ныхасы лæгтæй иутæ загътой:

– Уæлæ хурискæсæнырдыгæй Кæрдæджы стъалы скasti!

Æмæ та уæд иннæтæ загътой:

– Уый Кæрдæджы стъалы нæу, фæлæ Аçæйы фырт чысыл Аçæмæз Сay хохы сæрмæ йæ уадындзимæ Сайнæг-æлдары чызгæе рацæуы.

Сay хохы сæр цардис Сайнæг-æлдар. Уыдис ын æвирхъау рæсугъд чызг; чызгæн йæ ном хуынди Агуындæ. Сайнæг-æлдарæн уыцы иунæг чызгæй фæстæмæ цот нæ уыдис, æмæ æнæкæрон бирæ уарзта Сайнæг-æлдар йæ иунæг чызджы.

Агуындæ-рæсугъдæн йæ цыллæ хъуымбыл дзыкку хæцæдæн кодта раст йæ фадхъултæм. Нарæгастæу æмæ гуырвидауц. Йæ сау цæстыты каст уыдис фæскъæвда хур бон; йæ ми кæннынмæ бавнæлд – цæрдæг, раст бирæгты фæллæбурдау; дендкызы хъазау, – уæдæ цы загъдæуа, – йæ рацыд. Райсом раджы-иу тасгæ-уасгæ куы рацæйцыдис дон хæссынмæ, уæд-иу цыма мæй йæ гогонæй кasti, сæнтуру та – йæ цæсгомæй.

Нарты сагсур фæсивæдæн-иу сæ бæхты фынк калдис Агуындæ-рæсугъды цæстмæ хъазынæй, фæлæ сæм уæддæр Агуындæ-рæсугъд иу хатт дæр нæ ракаст Сay хохы айнæджы сæрæй.

Нарты хистәртән сә галдзарм уәфстә байхсыдысты Сау хохы сәрмә Сайнәг-әлдары чызг Агуындә-рәсугъдмә минәвар җәуынәй. Нартмә ахәм фәсивәд нал баззад, Сайнәг-әлдармә Агуындәйи тыххәй чи нае сминәвар кодта; фәләдзы Агуындә-рәсугъд иуән дәр нае бакуымдта.

Аңайы фырт чысыл Аңамәз рахаста йә фыды хәзна, әнусон сызгъәрин сауәфтыд уадындз. Схызти Сау хохмә. Бәрzonдdәр къәдзәхыл әрбадти әмә зарынтә байдыдта уадындзәй.

Аңамәзы зардмә сәрджын сагтә уәд галхъәләсәй уасын байдайынц, сә сыйкъатә бәрzonдd сисынц әмә лыстәг расирынц. Сау хъәды сыйчытә чыллипп кафт кәнныныл схәцыдысты. Сау хохы сау наел сәгтә әрызгъордтой сау айнәгәй әмә диссаджы хъәзтитә әмә кәфтытә систой, уырынгсыкъагал дзәби-дирытимә рог симд кәннын байдыдтой. Хъузатә әмә дын сәгүйттә Туацъәйи билмә куы разгъорынц, уым куы амбырд вәйийнц, сыйкъайә хъазын куы сисынц. Тәрхъустә әмә рувәстә сәхи куынәуал бауромынц әмә куы радугъ кәннынц фәтән быдырты; Әфсатиый фос дзугтә-дзугтәй айнәджы бынмә әмбырд кәннын куы байдайынц. Фәлвәрайы фос дзугтә-дзугтәй фәтән быдырты куы рацәйцәуынц.

Аңайы фырт чысыл Аңамәз та ноджы зәрдиагдәрәй куы ныzzары; хъуырхъуыргәнгә райхъал сты уәд хуссары әрситә, сә хъарм хуыссәнтә ныууагътой әмә уәззаугомау ләпп-ләпп симд самадтой Сау хъәды астәу.

Гәмәх быдырты уәд алыхуызон рәсугъд дидинджытә куы равзәрынц. Сә алыварс гәләбутә әмә стонг мыдыбындиндзытә гуыв-гуывгәнгә ратәх-батәх уәд куы байдайынц. Сау хъәды мәргтә сә уасынәй Сау хъәд сә сәрыл сисынц әмә Нәртон Аңамәзән сә алыхуызон хъәләстәй хъырнын куы байдайынц. Гуымы быдырты цъәх дудахъхытә әмә сау совахъхыты кафтмә дуне куы ‘ркәсү.

Мигъы цъуппитетә кәрәдзий фәстә уәд куы рарәнхъ вәйийнц, Сау хъәды рәбынты, зәххыл сә хъарм җәстисыг згъялгә; арвы нәрүн дәр уәд куы фехъуысы, әмә кәрдәдҗы хал цингәнгә йәхү уарынмә уәд куы бацәгъды.

Аңамәз дәр та ноджы йә арәхст къух куы бацаразы әмә рәсугъдәр йә уадындзәй куы базары. Сау хъәд тъыфылтәй хәрдмә хауын уәд куы байдайы, гәмәх әрдүзтә әмә гәмәх

къуылдымтә, кәрдәджы хал кәм нә зади, уыдан цъәх зәлдаг уадзын уәд куы байдыдтой.

Ацәмәзы уадындзы зардмә хәктә хъырнын райдыдтой, уыйфәстә та дын куы скафиккой Сау хох әмә Урс хох, әмә Сау хох ләбыйрдтытә фәци, Урс хох урс змис фестади.

Ацәйи фырт чысыл Ацәмәз ноджы рәсугъеддәр базары, әмә әнәхъән дунетә әрыхъал вәййынц; әнусон цъититә тайын куы байдайынц; уынгәг кәмтты хәххон уайаг дәттә хәл-хәлгәнгә уәрәх быдьртәм згъорынта куы сисынц.

Уалдзыгон хур йә рәсугъед цәстәй ағас дунемә хъәлдзәгәй уәд куы ракәсы; сыгъдәг уәлдәфмә алы адәймаг дәр йә уәнгтә уәд айвазы. Әмә йә фәтән риуы дзаг уәд куы сулағы.

Ацәйи фырт чысыл Ацәмәз йә уадындз аст әевзагәй сифтындзы әмә ноджы рәсугъеддәр ныззары, әмә Сау хохы айнәг уәд дуары йас куы фегом вәййы: Агуындә-рәсугъед Ацәйи фырт чысыл Ацәмәзы зарджытәм күнәуал фәләууы, йә күист куы фәуадзы, айнәджы тигъәй куы ракәсы («Ацәмәз әмә Агуындә-рәсугъед»).

◆ Әмә сә баҳуыдта Сайнәг-әлдар уазәгдонмә. Уастырдже әмә Ныкколайы уәле сбадын кодта пылыстәг къәләтджыныл, әмә йын радзырдтой сә цыды хъуыдаг.

— О сыгъдәг уdtә — мә зынаргъ уазджытә, әз ацы бон мә цәрәнбонты әхсән уәлдай рухсдәрый баннымайдзынән. Уәхи куыд фәнди, афтә бакәнүт; сымах ныхәстүл зәгъинаг ницы дән. Фәлә әркәсүт, нә рухс дауджытә, мәгүүр зәронд ләгмә, мәгүүр фыдмә. Фыццаджы хъару ма кәм ис ныртәккә?! Әрзылди мыл ныр мә царды зымәг. Ме стәг фәхырыз ис, фәчиудта мә зонд. Фәхәстәгдәр дән мә ингәны былмә. Хъуынтыз бон ма мын хуры цәсты бәстү вәййы, — табу уәхицән, — мә иунәг чызджы ракаст («Ацәмәз әмә Агуындә-рәсугъед»).

◆ Уәд Агуындә-рәсугъед сызгъәрин уадындз сырх дарийы тыхтәй рахаста әмә йә Ацәмәзмә баләвәрдта. Ацәмәзы цәсгом хурау ныррухс ис, уадындз куы ауыдта, уәд; райста йә әмә райдытта зарынта. Зард кәмә хъуысти дунейыл, уыдан кафын байдыдтой. Сәдә иуазыккон саджы сә сыйтә ныппака кодтой, афтәмәй кәрты самадтой кафт («Ацәмәз әмә Агуындә-рәсугъед»).

◆ Агуындайы къухылхәцәг уыд бәрzonд Уастырджи; дыккаг аәмбал ын – Нарты Уырызмәг; сә разәй цыдис бәрzonд Ныккола; тырысахәссәг та сын уыдис Быдыры зәд. Цытджын Елиа сә размә бәхыл аәрхъазы; йәе ехсы къәрцц вәййы арвы нәрынау, йәе арцы цәхәр та у арвән йәе ферттывд, йәе бәхы къахы фәд – әнәхъән адаг, йәе бәхы фынк та – зымәгон тымыгъ («Ацәмәз әмә Агуындә-рәсугъд»).

◆ Әмә Уырызмәг йәе куывд куы фәци, уәд Тәтәртупп базарыд:

Хорз хәдзар, хәдзар,
 Астфисынон, цышпәркъуымон –
 Ахәм, ахәм фидаргонд у.
 Цәджындзтә Донбеттыртәй суадзгә, –
 Ахәм хорз хәдзар у,
 Аххәрджытә Хъәздыг комәй әрласгә,
 Уәладзәнтә Фарны комәй әрласгә,
 Уымән йәе рәхыс уәларвәй әруадзгә.
 Нартән хистәр Уырызмәг у,
 Се ‘фсин та Сатана у,
 Уырдыгләүүәг Сослан куы у.
 Фәсивәд сты Нәртон фәсивәд,
 Уәй, уастән, бирә фәңәрой,
 Арсау дзәмбыджын уой,
 Сау хъәдьи сагау сыйкъаджын уой.
 Каркау та бәдулджын уой
 Әмә хъәлдзәгәй фәңәрой,
 О наә уарзон фәсивәд!
 («Ацәмәз әмә Агуындә-рәсугъд»).

НАРТЫ ӘМБИСӘНДТӘЙ

Нарт арвон зынгәй равзәрдысты.
 Далә быдыры гутонджынта, Нарты Уырызмәг – сә гутондар! (Зарәджы ныхәстәй)
 Сағ Нартән – адәг ласынән.
 Җарциаты Суя ‘мә Нарты Уырызмәгау рәдау.
 Ацәмәзы хуынд әмә дә Агуындайы ләвар байяфәд!
 Уазәг Нәртон ләгмә цәуы.

Нэртон фысым тынгәрфыг вәййы.

Хорз әфсин Сатана, Нартән зонд чи амынта, йә дыуудаң къәбиңи хәрд әмә нозтәй дзаг кәмән уыдысты.

Сатанайы цонгәй әнтыйд фәү!

Се ‘нтауәг Сатана, сә кувәг Уырызмәг!

Сә бәгәны Сатанайы фых.

Нартән әрдхәрәни күвінд тыхәвзарән әмә әүүәнкән уыди.

Майрәмбон – Нартән сә кувән бон.

Нарты Уырызмәг зәгъ – әмә цард Җәуа, Сатана зәгъ – әмә бәркад Җәуа.

Нарт гуыбыныл мард наә уыдысты.

Нарт Нарт уәд уыдысты, ‘мә ронгәй сә бәрә куы зыдтой.

Нартән сә арм арм уыди, сә пард та кад уыди.

Нарт әххуысән әххуыс уыдысты, хәстән – хәст.

Нарты ныхас ләгты ныхас уыд.

Нартау әмвәнд – уәларвмә фәд.

Нартән сә дзыхы ныхасы курдиат уыди.

Цыппәрәм – Нартән уынаффәйи бон.

Нарт се ‘взәрты зондәй наә фарстой.

Нарты сә зонд наә сәфта.

Нарт сә дзырд наә сайдтой.

Нартән сә дзырд фәсайынәй се ‘ндон сау әфсәйнаг кодта.

Нарт әппәлд адәм уыдысты.

Нарт кадыл мәләг уыдысты.

Нарт фынәй ләг амарын сә сәрмә наә хастой.

Нартау иугъәдон.

Нартау әргом әмә растзәрдә.

Нарт сәхимә дәр әңцад әрбадын наә зыдтой: куы сәм-иу фатәвзарән уыд, куы кардфәлварән.

Нарты ном әхсарән бazzад.

Майрәмбон Нартән сә хәңән бон уыд.

Нартыл фылдаңәрәй-фылдаңәртә сәмбәлд, фәлә сыл ничи фәтых и.

Нэртон ләг әхсары бын оффытә наә кәнен.

Нэртон туг зили йә тугдадзинты.

Әхсәртәггатә цыбыр мыттагәй хәрзхъәд әмә стуыхт уыдысты.

Уадзән Әхсәртәггатә загъдәуы.

Арв Батрадзәй нәрын наә уәндид.

Уадзæн Сослан фæзæгъынц,
Нарт фаты фындзмæ сæхи дардтой, карды коммæ – сæ
бæрзæй.
Нарт цæмæй Нарт уыдысты? – Тых æмæ хъаруйæ, зонд æмæ
‘хсарæй.
Нарт дæр æмдыхæй архайдтой.
Нарт сæркъулæй нæ цыдысты.
Нарт дзуæрттæн дæр нæ барстой.
Фыдвæды бæсты – æвæд!
Нартæн се ‘рвон зынг раджы ахуыссыд семæ.

Æрæмбырд сæ кодта Гуытъиаты Хъазыбег

АРВИСТОН

РАГОН ГРЕКЪАГ КОМЕДИОГРАФ МЕНАНДРЫ АФОРИЗМТАӘ

(Царди нәэ әрәйи агъоммә 342–291 азты)

* * *

Сырдәй цы и зәххыл дәр әмә фурдты дәр –
Сә тәссагдәр, сә әвирхъаудәр – ус.

* * *

У а зәххыл әппәт хәрзтән сә сәр
Рәстытә дзурын алы ран дәр, алкәд дәр.

Әвирхъау царды нәй бынат уәздан митән.

* * *

...у уарзондзинад диссаг:
Уәлдай йын нәу – әдылы дә, йе зондджын,
Дә сәрымагъз дын атар кәндзән уайсахат.

* * *

Фыңд ма кән әмә суыздынә хәларзәрдә.

* * *

Вәййы нәэ царды афтә дәр: әнәзонд ми
Фәхъауы тынгдәр зондджынты тәрхәттәй.

* * *

Әфсарм, әгъдау – сты цардвәндагыл адон
Зынаргъдәр хәзна, амонд дын хәсдзысты.

* * *

Дә Ныхыфыст-иу дар дә зәрдыл. Йе ‘вастәй
Ды макуы зәгъ: «Әз уыдәттәй хызт уыдзынән».

* * *

Хъәздыгдинад – фыдракәндты әмбәхсән.

* * *

Уәздан ләг чи у, чи хәссы хәрзәджы ном, –
Фыдохы бон дәр равдисәд уәздандинад.

* * *

Ләгән йә зонд, йә аразәг йә Хуыщау у.

* * *

Хуыщау кәны йә хъуыддәгтә әнәсымәй.

* * *

Рәдыд әруадзы а дунейыл алчида, –
Нәү ўе сраст кәнын, бауырна, алкәй бон.
Әнтысы уый ләгау ләгтән әрмәстдәр.

* * *

Нә царды цинтән чи цәуы сә иувәрсты,
Уый амондәй дәр, зондәй дәр у цух.

* * *

Нәй фарн әбузимә, бакәнүт ыл хъоды.
Хәрамзәрдә уәзданы бынат ма ахсәд.

* * *

Дзыыхыл хәцын – әппәт хәрзтәй пайдадәр.

* * *

Цы ма и ‘лгъагдәр, худинаңдәр царды:
Фыдлаг, хәрам уд хорз хъуыддәгтыл дзуры!

* * *

Уәләнгәйтты цыдәр хъуыддәгтә зоныс, –
Фәлтау уал базон иу хъуыддаг бәстон.

* * *

Әнамондты әнамонддәр – хәләггәнаг:
Цыфыддәр удхар равзары йәхи удән.

* * *

Зын сахат кән дәхииимә тәрхон.
Хъәртә, ардиаг ирвәзән хос не сты:
Рәстәвзарәг уәззау зонд у аәрмәстдәр.

* * *

Йәк күухы бафтың бирә мулк әввонгәй
Әмә нысхъәл, йә сәр хәссы бәрзәндты.

* * *

Сыгъдәгзәрдәтыл ауды нә Фәлдисәг.

* * *

Әннаккаг ләгән алцыдәр нымад у.

* * *

Ыңдае ныйярәг – ныр дә раны дә:
Мәт әмә катай, хъизәмар Җәргәбонты.

* * *

У исбон куырм, ләджы нә кәны амондҗын,
Ай-гъай, куырм ысты, чи йәм бәллы, уыдан дәр.

* * *

Әхца дәм ис – уәд иууылдәр хәләрттә:
Әвдисәнтә, тәрхоныләгтә, зәйтә.

* * *

Әвәдза, сырдтә адәймагәй цас зондажындәр сты. Мәнә уын цәттә әвдисән: хәрәг адәймаджы цәсты куыдзәмгад у, ници йә ницәуыл нымайы. Афтәмәй та уыцы цәрәгүдән хәрам йә фәсонәрхәдҗы дәр нәй. Әрдз ай цы хуызән скодта, ахәмәй бazzайы йә цард-цәрәнбонты. Мах та? Фыдәх, хәрам нә куы нә фәхъәуы, уәддәр ай әрхъуыды кәнәм. Әваст исчи әрыхснырсәд – махән уый дәр хъыг вәййы. Знәтәй нәм сәзырдәуәд, әмә мәстәй адәнгәл вәййәм. Фыдфын куы фенәм – ризын байдайәм, уыг ныууасәд – тас нә суыттылы кәны. Закъонтә, хъәститә, дам-думтә, хиуарзондзинад – әппәт уыцы әнәуаг митә әрдзмә мах нәхәдәг бафтыдтам.

АЕБИСӘЕНДТАЕ

Хъулон уыры әмәе мәлдзыг

Хъулон уыры мәлдзыджыты губакмә йәхи әрбайста әмәе дзуры:

– Мәгуыр уәе бон, мәлдзыготә, сәрд-сәрдыштарғы айбәрц үеддәмә әрәмбырд кәнүн кәмән нәе бантыст! Уәртә-ма уәдәе мәе рәбынтаң бакәсүт!

Үәд ын мәлдзыджыты афтәе:

– Кәд дә фагәй фылдәр әрәфтауц кодтай, уәд адәммәе азым хәссән нәй, де ‘дзәсгомы, дә зыд әмәе кәрәфы тыххәй дын дә бирә әвәрәнтә кәй сфаїлауынц, дәхи та дын мәрдтәм кәй барвитынц, уымәй.

Хәрәг әмәе бирәгъ

Иуахәмы стонг бирәгъ хәрәгыл амбаелди.

– Дә фыды хатырәй, батәригъәд мын кәе, – дзуры хәрәг. – Мәгуыр әмәе рынчын дән. Ноджы ма иу әнәхайыры сындз мәкъахы нынныхст.

– Әңдәг дә, әңдәг тәригъәддаг, – дзуапп ын радта бирәгъ.

– Гъемә дә хъуамә дә бәлләхы уавәрәй фервәзын кәнөн – афтәе мын амоны ме ‘фсарм.

Йә ныхас кәронмә дәр нәма ахәццә, афтәе хәрәгыл йәхи андзәрста.

Рувас әмәе маскә

Раджы кәеддәр иу рувас актеры маскә ссардта – мидәгәй афтид, йә дзых та парахат гом.

– Уый дзы сәр у, сәр! – дзуры рувас. – Магъзән дзы йәкүй, йә хъәр дәр нәй, дзых та – зыбыты хәлиу. Әвәццәгән, дзәңгәда цәгъдын чи уарзы, ахәмы сәр у!

Оратортә! Мәннәмә гәсгәе, уызы рувас сымах хорз зыдта. Дзәңгәда цәгъдынмә уәе хуызән кәм и! Әрмәст уәе дзыхтә ривад куыройә уәлдай нә вәййынц!

Халон әмәе рувас

Дыргъдоны хицау йәе сыйхамә цәуылдәр мәсты уыд әмәе йын йәе гәдитән бәласы бын маргхъәстә дзидзайы кәрдих сәвәрдта.

Фәлә дын дзидзамә гәдитәй сынт куы фәраздәр уаид. Аскъәфта йә әмә зәронд тулдзы къалиуыл сбадт. Уалынджы дын йә бынмә рувас куы февзәрид. Иннае хәттытау та йә мәлгъәвзаг суагъта:

- Мә зәрдиаг арфәйыл барвәсс, Юпитеры маргъ!
- Әнхъәлдән мә кәимәдәр фәивдәзаг кодтай, – әрдзырдта йәм халон.

– Уый та дын цы ныхас у? Ау, Зевс кәй парвиты әмә әрвыл-бон ацы тулдзыл чи фәбады, ды уыцы әхсарджын, домбай цәргәс нә дә? Мә хуызән ницәйаг утә фыдызгъәлы хъәстә дәу фәрцы куы фәвәййынц! Әви йыл нал сәттыс? Куы йә зонын, де ‘ндон, уәлахиздзау дзәрныхтәй кәуыл хәңис, уыцы дзиңдәй кәрдих та дә хуыцау мәнән парвыста, иудадзыг дә цәрайән кәй күвүн, уый тыххәй!

Халонән фырдисәй әмә фырцинай йә зәрдәй әмә риуы уәрык-кау скафыди. Рувас әй цәргәс кәй хоны, уый йын хуыматәдҗы әхсизгөн уыд! «Уадз әмә мә әңәгәй дәр цәргәс әнхъәл!» – загъта хинымәры. Йә ныхтәй дзиңдәй кәрдих феуәгъд кодта, йәхәдәг үыцы сәрстырыәй арвмәй әхи фехста.

Рувас худәгәй бакъәцәл, фыдызгъәлмә фәләбурдта әмә әхордта. Дә фыдгул дәр уыйау фәуәд – уайсахат йә гәндзәхтә аңағъта!

Сымахмә дзурын, әлгъаг-әлгъыстаг дымысдәртә. Уә гәдывад, әңстмәхъус миты фәрцы бәрzonдылбаджытәй цы хәрзтә фәкурут, уыдан уын-иу марг фестәнт!

Сынт әмә цәргәс

Сынт бафиппайдта, цәргәс къуыртты әнәхъән мәй кәй фәбады, уый. Әмә загъта йәхшицән: «Әвәццәгән, йә ләппынта афтә цырдзаст әмә тыхдҗын уымән сты. Цәй, әмә йә бафәэмон».

Үәдәй фәстәмә синт әңәгәй дәр мәй бадын байдырдта къуыртты. Фәлә цәргәс ләппынта никуыма рауагъта. Әрмәст синты ләппынта радарынц сә ләгүүн къоппатә айчы хъуздҗытәй.

Рувас әмә тигр

– Гъәй-джиди, әз дәр дәу хуызән цәрдәг әмә тыхдҗын куы уайн! – загъта рувас тигрән.

— Аңдәр дә ницы хъәуы? — фәрсы тигр. — Дәүән чи бабәзза, ахәм цыдәртә ма мәм ис.

— Нә, әндәр мә ницы хъәуы.

— Ау, мә царм дын ницәмән бабәздзәни? Раст дә миниуджыты халдих куы у — дыууәхүйзон. Уый ма дә куы уаид, уәд де ‘даг бакаст дә уды әнгәс бастгүхид!

— Бузныг, мән мә уды әнгәс әддаг бакаст ницәмән хъәуы!

— дзуапп радта рувас. — Мә уд цы хуызән у, уый хъуамә мачи зона. Хуыцауы куы бафәндид, бәргә, әмә мын мә царм пакъұтәй куы баивид — уәд уый әндәр хъуыддаг уаид.

Хъәддаг фәткьюы бәлас

Хъәддаг фәткьюы бәласы мәрайы мыдыбындытә әрцардысты. Сә диссаджы мыдәй йә байдзаг кодтой, уәдә цы уыдаид. Әмә дын фәткьюы бәлас йә сәрыл уәләмә куы схәцид, үәхицәй ныббуц ис, иннә бәләстыл нал әрвәссүйд.

Уәд әм сырхәтәжды күудзи дәле уәләмә дзуры:

— Цәмәй хъал дә, әмәй? Кәйдәр адджын хуынай? Әви дә фәткьюитә раздәры хуызән туаг нал сты? Уыданы ма саджын кә, саджын! Уәд дә алчидәр бузныг уыдзән, арфәтә дын кәндзысты.

Готхольд Эфраим Лессинг

ЦИТАТАЕТАЕ

* * *

Бәрzonдылбадәг хицау цагъартә әмә дымысдәртәй уәлдай йәхимә әввахс кәм никәй уадза, стыр курдиат уәләрвтәй ләвәрд кәмән у, уыцы поэтән та дзурыны бар кәм нае уа әмә әнтъиснәгәй, әлхынцәрфығәй зәхмә кәм кәса, ахәм падзахад гәныстон фестдзәни.

Александр Пушкин

* * *

Обамә ницәйаг президент у, әмә ма йәхи равдисыны охыл бирә әнәсәрфат, әдиле митә бакәндзәни.

*Дональд Трамп, миллиардер.
«Собеседник», 2014, № 22*

— Цэй ма, мæ зæдыхай Ангелæ, Уæræсейы тыххæй иу-дыууæ æвзæр ныхасы зæтъ.

* * *

Газет «Аргументы и факты» ацы аз йæ 24-æм номыры ныммыхыр кодта, Уæræсейы чиновники тæмæ депутатты бинонтæй æппæты хъæздыгдæр чи у, уыдоны номхыгъд — сæ нымæц 100. Газет куыд фыссы, афтæмæй «президент Путин и премьер Медведев по-прежнему «страшно далеки» по своим доходам от «золотой сотни», отставая от самых «бедных» ее членов на 75 млн рублей».

Ныр та байхъусæм æндæр газетмæ: «...буквально на днях мы стали свидетелями очередного циничного поступка правящего ельцинско-путинского режима в лице его «топ-менеджеров»... Граждане Путин и Медведев почти в три раза подняли себе зарплаты... По несколько раз за год нам сообщали, что Путин и Медведев признаны ведущими финансовыми аналитиками одними из самых богатых людей на планете. А ведь поди ж ты, — все им мало» (газет «Своими именами», 2014, № 18).

Дардæр уыцы газет фыссы: «А не хотели бы вы, гражданин Путин, пожить хоть полгода не на вашу повышенную зарплату и усиленное питание, а на обычную зарплату учителя или врача из российских регионов. Или попытаться прожить на те пенсии, что получают наши старики? Попробуйте! А мы посмотрим, как у вас это получится. Вы ведь все время обещаете, что лет через 10 мы станем жить лучше (тут принцип ясный — или ишак раньше подохнет, или султана раньше казнят), что году к 2025-му пенсии и зарплаты поразят своей величиной. А еще

очень смешат ваши высокопарные заявления о текущих повышениях наших пенсий и зарплат. Прибавит режим народу 100 – 150 и преподносит это... как манну небесную. Народу от этих копеек толку ноль: все равно инфляция их давно сожрала, а услуги ЖКХ растут практически еженедельно. Но зато карманные слуги Кремля трубят о «заботе президента о благосостоянии своих граждан».

* * *

Официалон бæræggænæntæm гæсгæ Уæræсейы ацы азы январьмæ «сидзæр сабиты, стæй, йæ ныйгарджытæй чи фæиппæрд æмæ интернаты чи хъомыл кæны», уыдоны нымæц 78 минæй фæфылдæр. Искæй æвджид чи ис, кæйдæр бинонтæ кæй хæссынц, ахæм сабитæ нæм ис 426 минæй фылдæр. Сæ бинонтæй фæцуҳ сты æмæ æцæгæлон рæтты хъомыл кæнынц мишуаны 'рдæг сывæллоны.

«Аргументы недели», 2014, № 19

* * *

Скъолайæ рауади дукани, лæггад дзы кæнынц лæвар, арæхдæр та æхцайыл. Ёнаккаг, æлгъаг митæ. Фæzmæм ныгуылæйнаг паддазахæтты, æмæ нæ уый æркæндзæни бæллæхмæ.

Гагарины, Королевы, Келдыши цы классикон уырыссаг-советон ахуырады системæ схъомыл кодта, уымæй ныр пайды кæнын райдытой Ныгуылæны. Нæ хицауад та йæ хоны «ахуырады лæггæттæ» æмæ йæ хурх кæны. Ахуырады тыххæй дзурынц, фæлæ педагогикаейы кой нæ кæнынц. Педагогикæ та канд ахуырад нæу – уый хъомылад дæр у. Ёмæ хъомылад рохуаты баззади. (...)

Ныртæккæ хъуыддæгтæ афтæ арæст цæуынц: хицауы быннатмæ бацæуы дилетант. Уый дзурын дæр нæ фæнды, æхсæнадон профессионалон хуызы чи кусы, уыдонимæ, йæ сæры бынтон æндæр хъуыдтыæ вæййы. Афтæ у наукæйы, афтæ у ахуырады æппæт къабæсты дæр.

*Альберт Лиханов,
Уæræсейы сывæллæтты фонды сæрдар.
«Аргументы недели», 2014, № 19*

АНЕКДОТТАӘ

* * *

Нюрә 15 азы бәрц әфснайәгәй фәкуыста аэропорты әмәе 70 әвзагыл йәе бон зәгъын у иу хъуыдыйад: «Кәдәм бырыс, пъол нырма ныр куы ныхсадтон, уәд!»

* * *

Хъазуатон куист кән әмәе хъалонтә афоныл фид: падда-хадон аппараты мингай байтаман кусджытә дыл сәе зәрдә тынг дарынц әмәе сәе фыдәнхъәл ма фәкән.

* * *

— Хъырымы цы цаутә әрцыд, уыдоны фәстә Ныгуыләны бәстәтә Уәрәсейән расиidyнмә хъавынц уазал хәст.

— Әмәе уый цы диссаг у? Әнәе уәрәсейаг газәй ңавәрфән-ды хәст дәр уазал у, уәдәе циу!

* * *

Киев. Иу хәдзары рудзынг хостәуы.

- Чи дәе, цы дәе хъәуы?
- Террористтә Сәйраг Радә байстой!
- Әмә?
- 10 милюан долләры агурынц!
- Әмә?
- Дәе бон цы у, уымәй баххуыс кән. Науәд се ‘ппәтыл дәр бензин бакалдзысты әмәе сәе басудздзысты!
- Йәд у... 5 литры уын бензин ратзынән! Уымәй фылдәр мәе бон нәу, зәххардыстән!

* * *

Николай Некрасов йәе поэмә «Кому на Руси жить хорошо» мах рәстәджы куы ныффыстаид, уәд ын әй ничи бакастаид. Уымән әмәе, кәй кой кәнү, уыдоны хәмхудтә алы бон дәр телевизоры уынәм.

* * *

Иу къәрных кәйдәр хәдзармә бабырыди. Тутицъиу әм къалатийә дзурье:

— Да митә дын Кешә уыны!

Къәрных къалати хисәрфәнәй әрәмбәрзта. Уәд та йәм тути дзуры:

— Кешә әз нә дән. Кешә уәртә бульдог у.

* * *

Иу ләппу рынчындонмә йә фыды баласта. Уым ай фәрсынц:

— Да забыртә уәм ис?

— Ис.

— Халат уәм ис?

— Ис.

— Хүйссәны цъәрттә уәм ис?

— Ис.

— Гобан, хъәццүл, баз уәм ис?

— Ис. Уәртә асыччы цәттәйә ләууынц.

— Иттәг хорз. Да цуры уыцы урс халатджын та чи у?

— Дохтыр. Мемә йә раластон. Цы нә вәййы, сымахмә, зәгъын, дохтыр куы нәя!

* * *

Бинонтә сә фырты фәндараст кәнынц әфсадмә.

— Да хъуыдәгтә куыд цәуынц, уый тыххәй-иу раст фысс, сусәг дзы маңы бакән, — дзуры йын йә мад.

— Омә фыстәджытә кәсгә фәкәнынц.

— Уәдә афтә банихас кәнәм: хорз дын куы уа, уәд-иу цъәх черниләйә фысс, әвзәр дын куы уа, уәд та — сырхәй.

Фырт абыди. Җасдәр рәстәджы фәстә дзы бинонтә фыстәг райстой: «Алцы дәр дзы хорз у, әрмәст дзы сырх чернилә нәй».

* * *

— Иванов, ды әдиле да!

— Омә, әмбал капитан...

— Уый приказ у!

* * *

Иу салдат йә бинонтәм ныиффыста: «Ам нә мит мәрзын әмә картәфтә стигъыныл ахуыр кәнынц. Гъемә нәм знаг куы ‘рбабырса, уәд ын фәндәгтә ссыгъдәг кәндзыстәм, стәй йә картофәй хорз фендзыстәм».

Донивылды рæстæг.

Гæбо, гæбо!

Цъары фәрстыл:
2. Алайнаг аргъуан.
3. Ахсынәнтә.
4. Мәйрухс әхсәв кәнә Уадындзы
хъәләс.

* * *

Шеф-редактор
Корректор
Дизайн
Компьютерный набор

Ирида КОДЗАТИ
Заира КАРАЦЕВА
Залина ГУРИЕВА
Марина КИРГУЕВА

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00091 от 27 января 2014 г.

Журналы цы әрмәг рацәуа, уымәй әндәр мыхуырон оргән куы пайда кәна,
үәд хъуамә амынд уа, «Мах дуг»-әй ист кәй у, уый.

Журналмәз цы кәүхфыстытә цәуы, уыдан редакци рецензи наә кәны,
стәй сә автортән фәстәмәз наә дәтты.

Учредитель и издатель:
Министерство культуры и массовых коммуникаций РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; ответсекретарь, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 28.07.14. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 327. Цена свободная. Выход из печати 20 августа 2014 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

A. Gouraud

Индекс 73247